

Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Παναγιώτη Ί. Σκαλτσῆ
Ἀναπλ. Καθηγητῆ Α.Π.Θ.

Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ δὴ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1453-1821) βρισκόνταν σὲ κατάσταση ἐμπερίστατη. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Ἐκκλησία ἢ ὁποία ἀνέλαβε τὴν πνευματικὴ τοῦ ἔθνους μας ποδηγέτηση καὶ τὸ στηριγμὸ του στὸν ἀγώνα γιὰ ἐπιβίωση καὶ πολιτισμικὴ συνέχεια.

«Ἡ ἄλωση –γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Βακαλόπουλος– ἀποτελεῖ θλιβερὸ ὀρόσημο στὴν πτώση τοῦ πνευματικοῦ του ἐπιπέδου»¹. «Ὁ χρόνων ἐκείνων τῶν ἐπιφθόνων καὶ ζηλωτῶν –γράφει ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωση Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος– ὡ τῶν παρόντων δυστυχῶν ἤδη καὶ πᾶσαν ἀποβεβληκότων ἐλπίδα· ὡ Ρωμαίων γένος, εὐδαιμονέστερον μὲν πρότερον, νῦν δὲ πάντων ἀθλιώτατον ... Οἴμοι· τί πρῶτον ὀδύρωμαι; τὴν ἐν τοῖς σώμασι δουλείαν Ἑλλήνων, ἢ τὴν ἐν ταῖς ψυχαῖς φθορὰν καὶ ταῖς ἔτι τετηρηῆσθαι δοκούσαις; τὴν παντελῆ τῶν παρ' ἡμῖν σεβασμίων ἀπώλειαν, ἢ τῶν ἔτι μενόντων τὴν ἀτιμίαν; τὰς κατὰ τῆς πίστεως ὕβρεις τῶν βαρβάρων, ἢ τὰ ταῖς ψυχαῖς τῶν πιστῶν ἐμβασιλεύσαντα σκάνδαλα; τοὺς ἀφισταμένους ὀσημέραι τῆς πίστεως πανταχοῦ, ἢ τοὺς τὴν ἀποστασίαν ὠδίνοντας;»². Στὸ «Θρήνο» δὲ τοῦ Μυρέων Ματθαίου ποῦ

1. *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 220.

2. *Μεταβυζαντινὰ Κείμενα*, τόμ. 1, *Γεννάδιος Σχολάριος Α'*, [Κέντρον Πατερικῶν Ἐκδόσεων], Ἀθῆναι 2010, σσ. 271, 285-286.

γράφτηκε στις αρχές του 17ου αἰ. ἀποτυπώνεται εὐγλωττα ἢ δοκιμασία καὶ ὁ καημὸς τῶν Ὁρθοδόξων· «Πῶς ὑπομένεις, Δέσποτα, σκλάβους νὰ μᾶς ἐβλέπης· καὶ δούλους νὰ μᾶς θεωρῆς καὶ τὸν θυμὸν δὲν τρέπεις; Πῶς ὑπομένεις, Κύριε, νὰ βλέπης ρημασμένα· τὰ θεῖα μοναστήρια τὰ ξεθεμελιωμένα; τοὺς ὠραιότατους ναοὺς, τοὺς ἁγιογραμμένους;»³.

Τῆ συσσωρευμένη ἀμάθεια τοῦ ὑποδουλωμένου λαοῦ, τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ δυτικὸ διαφωτισμὸ καὶ τὰ ἐκ τῆς Δύσεως θεολογικὰ ρεύματα⁴ ποὺ ἔθεταν σὲ κίνδυνο τὴν ὀρθόδοξη αὐτοσυνειδησία του, κατέβαλαν κάθε προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπίσουν ἢ ἐθναρχούσα τότε Ἐκκλησία (Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο), τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ οἱ λόγιοι ἐκείνης τῆς περιόδου. Παχώμιος Ρουσάνος⁵, ἅγιος Μελέτιος Πηγαῶς⁶, Μάξιμος Μαργούνιος⁷, Εὐγένιος

3. E. LEGRAND, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. 2, Paris 1881, σσ. 231-233. Βλ. καὶ Κ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σσ. 195-196.

4. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη – 62], ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ελλάδα*, ἐκδ. «Δόμος», Ἀθήνα 1992. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, «Ἡ πρόσληψη τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὸν τουρκοκρατούμενο ὀρθόδοξο κόσμο», ἐν *Σύναξη* 115 (Ιούλ.-Σεπτ. 2010) 23-36.

5. Κατὰ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρου εἶναι «θεολόγος διακεκριμένος καὶ καθόλου εἰς τῶν ἐπιφανεστέρων ἐπὶ Τουρκοκρατίας λογίων», ἐν *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916) 56. Γενικότερα γιὰ τὸ λόγιο αὐτὸ μοναχὸ βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Ὁ Π. Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ*, Athen 1935. G. PODSKALSKY, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ μεταρρύθμιση*, μετ. πρωτ/ρος Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005, σσ. 144-147. Χ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, «Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 19ο αἰώνα», ἐν *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁρθοδόξων βίος καὶ πολιτισμὸς (15ος-19ος αἰ.)*, τόμ. 6, ἐκδ. Road, ἄνευ τόπου καὶ χρόνου, σσ. 313-314.

6. G. PODSKALSKY, ὁ.π., σσ. 184-187. Χ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, ὁ.π., σσ. 317-320.

7. G. PODSKALSKY, ὁ.π., σσ. 184-187. Χ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, ὁ.π., σσ. 316-317.

Βούλαρης⁸, Καισάριος Δαπόντε⁹, Ευστράτιος Αργέντης¹⁰, ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός¹¹, οἱ Κολλυβάδες¹² καὶ ἄλλοι ἐργάσθησαν γιὰ «τὴν ἀνάταση τοῦ Γένους»¹³ καὶ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς νέου διαφωτισμοῦ θεμελιωμένου στὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὴ λατρευτικὴ ζωὴ¹⁴.

8. C. G. CONTICELLO καὶ V. CONTICELLO, *La théologie byzantine et sa tradition* II (XIIIe-XIXe αἰ.), Turnhout 2002, σσ. 721-848. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, ὅ.π., σσ. 31-32. Χ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, ὅ.π., σσ. 335-337.

9. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, *Ἡ ἀυτόγραφη νεομαρτυρολογικὴ συλλογὴ τοῦ μοναχοῦ Καισαρίου Δαπόντε (1713-1783) νέου κτίτορος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ξηροποτάμου*, ἔκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Ξηροποτάμου, Ἅγιον Ὄρος 2009, σσ. 19*-29*.

10. ΕΥ. ΑΡΓΕΝΤΗ, *Σύνταγμα κατὰ Ἀζύμων*, ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας ρψξ (1760). G. PODSKALSKY, ὅ.π., σσ. 413-418. Βλ. καὶ T. WARE, *Eustratios Argenti a study of the Greek Church under Turkish rule*, Eastern Orthodox Books 1974.

11. Ι. Β. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Δίδαχες (καὶ Βιογραφία)*, ἔκδ. Τήνος, 2η ἔκδ., Ἀθήνα χ.χ. Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, *Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*, ἔκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1993. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, ὅ.π., σσ. 35-38.

12. Περὶ τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων βλ. Γ. ΒΕΡΙΤΗ, «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», ἐν *Ἀκτίνες* 6 (1943) 99-100. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση*, Κατερίνη 2001. Ν. ΣΚΡΕΠΤΑ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων* [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], ἔκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 2008. Χ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα* [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Παράρτημα 3], Θεσσαλονίκη 1969. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀγιολογικῆς Γραμματείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, ἔκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθήναι 1971.

13. Π. Ν. ΠΑΠΑΡΟΥΝΗ, *Τουρκοκρατία*, ἔκδ. Γρηγόρη, ἄ.ἔ., σ. 367.

14. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, «Ἡ πρόσληψη τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὸν τουρκοκρατούμενο ὀρθόδοξο κόσμο», ὅ.π. Βλ. καὶ Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Φῶτα καὶ φῶς. Ἱστορικὰ Μελετήματα*, ἔκδ. «Ἄθως», Ἀθήνα χ.χ., σσ. 75-113. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις. Ἀνατολὴ καὶ Δύση στὴν πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*, ἔκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1998, σσ. 13-27.

Ὅσο κι ἂν οἱ μισσιονάριοι τῆς Δύσης ἔβλεπαν τὴν ὀρθόδοξη Λατρεία ὡς σκάνδαλο καὶ τὴν περιέγραφαν «σὺν καθαρῇ δεισιδαιμονίᾳ καὶ θεατρικισμῷ»¹⁵ ἢ ἀλήθεια εἶναι ὅτι αὐτὴ ἀπετέλεσε τὴ βάση τόσο τῆς ἐνότητος, ὅσο καὶ τῆς πνευματικότητος τοῦ λαοῦ¹⁶. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἑλληνοπαίδων τὴν ἀσκοῦσε ἡ Ἐκκλησία στὸ νάρθηκα τῶν Ἱ. Ναῶν, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ, τὶς γραπτὲς ἀσκήσεις στὰ πινακίδια καὶ τὰ ἀποσπάσματα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων κυριαρχοῦσε ἡ θρησκευτικὴ φιλολογία, δηλαδὴ «Ὀκτώηχοι, Ψαλτήρια, Ἀνθολογία, Εὐχολογία, Ἀπόστολοι, Δαμασκηνοί, Παράδεισοι, Νέοι Παράδεισοι, Νέοι Θησαυροί, Παρακλητικὲς, Τριῶδια, Ἐκλόγια, Ψαλτηρόπουλα, Πεντηκοστάρια, Ἀμαρτωλῶν σωτηρία, Εἰρμολογία, Κατηχήσεις, Συνόψεις, Μαργαρίται κ.ἄ.»¹⁷.

Σ' ἓναν ὄργανισμό, πρόγραμμα σπουδῶν θὰ λέγαμε, τῆς Σχολῆς Τρικάλων Κορινθίας τοῦ ἔτους 1730, κάτι ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ ὅποιοδήποτε σχολεῖο τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης τότε, σημειώνεται ὅτι ὁ διδάσκαλος ἔπρεπε νὰ διδάσκει ἀπαξάπαντας τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία: «πρὸ τοῦ ἄρξασθαι τοὺς μαθητὰς τῆς τῶν μαθημάτων ἀναγνώσεως, νὰ φροντίζη ἀπαραιτήτως καὶ νὰ τοὺς γυμνάζη καὶ νὰ τοὺς παιδεύη ἅπαντας νὰ λέγωσιν ἱερὰν προσευχὴν σύντομον τὸ πρῶτ', ἤτοι τὸν Ἐξάψαλμον μετὰ τῆς πρώτης ὥρας, καὶ μετὰ τὴν ἑσπερινὴν ἀπόλυσιν νὰ διαβάζωσι τὸν Ἀπόδειπνον, ἔπειτα νὰ ἀπέρχεται ὁ καθ' εἷς εἰς τὰ ἴδια· κατὰ

15. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοση καὶ Ἀλλοτριώση*, ἐκδ. «Δόμος», Αθήνα 2^η1989, σ. 268. Βλ. καὶ RICAUT, *Histoire de l'Eglise grecque et de l'Eglise armenienne par mr le Chevalier Ricaut*, Traduit de l'anglais par mons. de Rosemond, Amsterdam 1710, σσ. 15-16. Κ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 289.

16. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἑλληνες στὴν Ὀθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία*, Αθήνα 3^η1994, σ. 105.

17. Κ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., τόμ. Δ', σ. 309. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ὅ.π., τόμ. 2, σσ. 250-251.

χρέος ἀπαραίτητον ἐν ταῖς Κυριακαῖς καὶ ἀγίαις ἑορταῖς νὰ λαμβάνη ὁ διδάσκαλος ὅλους τοὺς μαθητὰς του, καὶ νὰ ἀπέρχεται εἰς τὴν ἀγίαν ἐκκλησίαν, ἐπ' ἀκροάσει τῆς ἱεράς μυσταγωγίας, καὶ τῆς λοιπῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας καὶ προσευχῆς»¹⁸.

Ἀπὸ Κατηχητικά ἐπίσης κείμενα καὶ Ὁμολογίες αὐτῆς τῆς περιόδου, πέρα ἀπὸ ὁποιαδήποτε κριτικὴ ἀσκεῖται σ' αὐτά¹⁹, διαφαίνεται ὅτι κύριο μέλημα τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀρθὴ πίστη λειτουργικὴ ἀγωγή τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Σὲ κείμενα π.χ. τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλου τοῦ 16ου αἰ. ἀπὸ τὶς βασικὲς προτροπὲς σὲ κάθε πιστὸ ἦταν νὰ μὴ λείπει ἀπὸ τὴ θεία Λειτουργία, νὰ πηγαίνει στὶς ἑορτὲς τῶν ἀγίων «ὅπου δοξάζεται ὁ Θεὸς καὶ εἶναι εὐταξία καὶ φόβος Θεοῦ», νὰ πιστεύει στὸν Τριαδικὸ Θεὸ στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου βαπτίζομαστε καὶ νὰ φυλάττει τὶς νηστείες ὅλου τοῦ χρόνου²⁰. Ἀπὸ τὰ ἀδύνατα βεβαίως καὶ ἀρνητικὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα καταγράφουν ὅτι ἴσχυε στὴν πράξη τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, εἶναι ὅτι προτρέπουν τοὺς χριστιανοὺς νὰ πηγαίνουν στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ ἀκοῦνε ἀπλῶς τὴ

18. Π. Ν. ΠΑΠΑΡΟΥΝΗ, ὁ.π., σσ. 402-403. Γενικότερα γιὰ τὴν παιδεία στὴν Τουρκοκρατία βλ. Ν. Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ παιδεία στὴν Τουρκοκρατία*, τόμ. Α', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1983. Δ. ΒΑΛΛΗ, «Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία (15ος-19ος αἰ.)», ἐν *Ἱστορία τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὀρθοδόξων βίος καὶ πολιτισμὸς (15ος-19ος αἰ.)*, ἐκδ. Road, ἄνευ τόπου καὶ χρόνου, σσ. 182-303. Α. Γ. ΚΥΡΙΑΤΖΗ, *Πνευματικὴ κίνηση καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ γένους καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας μέσα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν φυλλαδίων*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2009.

19. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, ὁ.π., σσ. 33-35, 94-105. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, ὁ.π., σσ. 112-133. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 2, Graz ²1968.

20. ΕΦ. ΚΕΡΜΕΛΙΣ, *Théophanis Eléanoulcos professeur et prédicateur grec (XVIe αἰ.)*. *Sa personnalité et son oeuvre littéraire*, Thèse présentée pour le Doctorat en Sciences Religieuses, Strasbourg 1980, σσ. 87 ἔξ.

θεία Λειτουργία και να μη συμμετέχουν στη θεία Εὐχαριστία παρὰ μόνο τέσσερες φορές τὸ χρόνο²¹.

Ανάλογες θέσεις βρίσκουμε και στις ἀπὸ τὸ 17ο αἰ. ἐμφανισθεῖσες Ὁμολογίες Ὁρθοδόξου Πίστεως²² μέσα ἀπὸ τις ὁποῖες ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ μάθαινε σὲ τί νὰ πιστεύει και πῶς νὰ ἐκφράζει λειτουργικὰ αὐτὴν τὴν πίστη. Πῶς π.χ. νὰ κάνει τὸ σταυρὸ του «τοῖς τρισὶ μεγάλοις και πρώτοις ἐξῆς κειμένοις δακτύλοις τῆς δεξιᾶς χειρός»²³, περὶ πραγματικῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ στη θεία Εὐχαριστία, περὶ ἐνζύμου ἄρτου και ἀκράτου οἴνου, περὶ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς τοῦ μόνου τρόπου καθαγιασμοῦ τῶν Δώρων, περὶ τοῦ ἄρτου και τοῦ οἴνου ὡς ἀντιτύπων πρὸ τῆς ἐπικλήσεως κατὰ τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, περὶ τῆς κοινωνίας και τῶν λαϊκῶν²⁴.

21. ΕΦ. ΚΕΡΜΕΛΙΣ, ὁ.π., σσ. 99, 135: «Ἄμὴ πήγαινε εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ ἀκούῃς τὸν ἑσπερινὸν σου και τὸν ὄρθρον και τὴν ἁγίαν Λειτουργίαν. Καὶ τότε νὰ πηγαίνῃς εἰς τὸ σπίτι σου νὰ χαίρεσαι και νὰ δοξάζῃς τὸν Θεόν ... Πρόσεχε και τοῦτο. Νὰ ἐξομολογήσῃς τὰς ἁμαρτίας σου εἰς ἄνδρα πνευματικόν. Νὰ μεταλαμβάνῃς τὰ θεῖα μυστήρια τὸν χρόνον τέσσαρες φοραῖς και ἔχε πίστιν και ἐλπίδα βεβαίαν νὰ σωθῆς». Γιὰ τὴν πραγματικότητα αὐτὴ και γενικότερα τὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας βλ. Ν. ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), ὁ.π., σσ. 49-408. Ξ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Ὁροι και προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Ἀθῆναι 1997.

22. Σχετικὰ βλ. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, ὁ.π., σ. 104.

23. Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Πίστεως τῆς Καθολικῆς και Αποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς, και Εἰσαγωγικὴ Ἐκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν πίστεως, ἐλπίδος και ἀγάπης, ἐν ἔτει 1699, παρὰ τοῦ ἐλαχίστου ἐν ἱερομονάχοις Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας, σ. ο'. Περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἀνθίμου βλ. Ν. Β. ΣΚΙΑΔΑ, Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας. Σκλαβιά - διαφωτισμὸς - ἐπανάσταση, τόμ. πρῶτος 1476-1828, Ἀθήνα 1976, σσ. 54-57.

24. Ὁ.π., σσ. ρκ'-ρκη'.

Πέρα όμως από την ως άνω γενική διαπίστωση ότι ή θεία Λατρεία ήταν τὸ κέντρο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅτι οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ ὀλιγογράμματοι ἱερεῖς «μὲ εὐλάβεια καὶ ταπείνωση κράτησαν ἄσβεστη τὴ λειτουργικὴ παράδοση καὶ σεβάστηκαν τὴν παραδεδομένη λειτουργικὴ τάξη»²⁵ καὶ ὅτι ἡ Ἐνορία μὲ κέντρο τὴ Λατρεία, τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους καὶ τὸ κήρυγμα ἐνίσχυε τὸν ψυχικὸ δυναμισμό τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔτρεφε τὴν ἀναστάσιμη ἐλπίδα²⁶, ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε συγκεκριμένα γεγονότα καὶ πρωτοβουλίες ποὺ διεμόρφωσαν τὴν εἰκόνα, ἄλλοτε θετικὴ καὶ ἄλλοτε ἀρνητικὴ, τῆς θείας Λατρείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ μεταβυζαντινὰ Ἑρμηνευτικὰ Ὑπομνήματα τῆς θείας Λειτουργίας, οἱ ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, οἱ καινοτόμες παρεμβάσεις στὰ βιβλία καὶ τὴν τάξη τῆς Λατρείας, οἱ λειτουργικὲς ἔριδες, ἡ νέα ὕμνογραφικὴ παραγωγή, τὸ κήρυγμα, ὁ ρόλος τῶν Νομοκανονικῶν Συλλογῶν, ἡ λειτουργικὴ ζωὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ διαμόρφωση νέων λειτουργικῶν ἐθίμων εἶναι οἱ κύριοι ἄξονες τοῦ ἐρευνητικοῦ μας σχεδιασμοῦ στὴ συνέχεια.

1) Ἑρμηνευτικὰ Ὑπομνήματα τῆς θείας Λειτουργίας

Ἡ βυζαντινὴ παράδοση τῆς θεολογικῆς προσέγγισης καὶ ἐρμηνείας τῆς θείας Λειτουργίας²⁷ συνεχίζεται καὶ κατὰ τὴ μετα-

25. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 33.

26. π. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, σσ. 106-108.

27. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ λειτουργικὰ ὑπομνήματα βλ. R. BORNERT, *Les commentaires byzantins de la divine Liturgie du VIIe au XVe siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 9], Paris 1966. Χ.-Γ. ΣΟΥΛΤΣ, *Ἡ βυζαντινὴ Λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως καὶ συμβολικὴ ἔκφραση, ἀπόδοση ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ π. Δημήτριος Β. Τζέρπος*, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1998, σ. 64 ἔξ.

βυζαντινή εποχή σὲ μία προσπάθεια νὰ παιδαγωγηθεῖ λειτουργικὰ ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ μὴν ξεκοπεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν του.

Τὸ πρῶτο ὑπόμνημα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τοῦ λογίου κληρικοῦ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο τῆς Κρήτης (1534-1577), οἰκονόμου καὶ ἐπιτρόπου στὸ Ἡράκλειο Κρήτης τοῦ τότε Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμία Β' τοῦ Τρανοῦ (1572-1579). Ὁ τίτλος τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Ἡ θεία Λειτουργία μετὰ ἐξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων, ἃσπερ μετήνεγκεν εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν Ἰωάννης ἱερεὺς ὁ Ναθαναήλ...*», Βενετία 1574²⁸.

Ἀκολουθοῦν τὰ ὑπομνήματα τῶν: Γαβριὴλ Βλασίου, μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (1618-1632), *Ἐξηγήσεις τῆς θείας Λειτουργίας*²⁹, Μελετίου Συρίγου ἢ Τζηρίλου (1585-1663), *Συνοπτικὴ*

28. P. DE MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de la liturgie de s. Jean Chrysostome», ἐν *Χρυσοστομικά. Studi e Ricerche intorno a s. Giovanni Crisostomo*, Roma 1908, σσ. 293-294. E. LEGRAND, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, II Paris 1885, σσ. 201-205, 422-423. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* (1466-1800), τόμ. Α', Αθήναι 1984, σ. με'. Γιὰ δευτέρη ἔκδοση τοῦ 1712 στὴ Βενετία κάνει λόγο ὁ S. SALAVILLE, *Liturgies Orientales. La messe*, τόμ. II, Paris 1942, σ. 141. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἔλληνα ἐρμηνευτῆ τῆς θείας Λειτουργίας Ἰωάννου Ναθαναήλ στὴ λειτουργικὴ κίνησις τῆς Μόσχας τὸν 17ο αἰ.», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς*, Νέα Σειρά, Τμῆμα Θεολογίας, Τμητικὸ Ἀφιέρωμα στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δημήτριον Τσάμη (Ἀνάτυπο), τόμ. 14 (Θεσσαλονίκη 2004) 233-246. Κ. FELMY, *Die Deutung des göttlichen Liturgie in der Russischen Theologie*, Berlin 1984, σ. 141. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΠΑΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ἐν *Νέα Σιών* 35 (1940) 43. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ἡ ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Παΐσιου Λιγαριέδη στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν τοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης*, Διπλωματικὴ Ἔργασία, Αθήνα 2008, σσ. 111-112.

29. P. DE MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome», ὁ.π., σ. 294. Κ. Ν. ΣΑΘΑ, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*

ἐξήγησις τῆς Θείας καὶ ἱεράς Λειτουργίας...³⁰, *Θεία Λειτουργία Ἑρμηνευμένη*³¹, «*Μυστικὴ θεωρία περὶ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτῇ γενομένων, καὶ ἐξήγησις αὐτῶν, καὶ τῆς θείας Λειτουργίας*»³², Παϊσίου Λιγαριδίου (1609/1610-1678), *Ἀνακεφαλαίωσις, εἶπον Παρεκδρομὴ τῆς Ἱεράς Μυσταγωγίας*³³, γράφτηκε τὸ 1641, Νικολάου τοῦ Βουλγάρου, *Κατήχησις ἱερά ἤτοι τῆς θείας καὶ ἱεράς Λειτουργίας ἐξήγησις, καὶ ἐξέτασις τῶν χειροτονουμέ-*

μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγεροσύνης (1453-1821) [ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ], ἐν Ἀθήναις 1868, σσ. 302-304.

30. G. PODSKALSKY, ὁ.π., σσ. 271-278. J. PARGOIRE, «Meletios Syrigos, sa vie et ses oeuvres», ἐν *Échos d'Orient* 11 (1908) 264- 280, 12 (1909) 17-27, 167- 175, 281- 286, 336- 342. Κ. ΔΕΛΙΚΑΝΗ (Ἀρχιμ.), *Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων*, τόμ. τρίτος, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σσ. 36-72. PAISIOS (Patriarch of Constantinople), «Gramota Konstantinopol'skago patriarkha Paisiia I K Mokovs-Komu patriarkhu Nikonu», ἐν *Khristiianskoe Chtenie* 1881 (1) 303-353, 539-595.

31. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἰ. Ἀ. Ἰουλιανὸ τὸ ἔτος 1639. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκλαϊκευμένη καὶ σὲ συντετμημένη μορφή μεταφορὰ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ, Πατριάρχου Κων/λεως, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. Βλ. καὶ *Ἡ θεία Λειτουργία Ἑρμηνευμένη παρὰ Γερμανοῦ Πατριάρχου Κων/λεως μετὰ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων τάξεων*. Νεωστὶ τυπωθεῖσα καὶ μετὰ ἐπιμελείας διορθωθεῖσα, Βενετία, παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ 1682, καὶ ἔκδοσις τοῦ 1753, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ.

32. Χφ. Παντελεήμονος 508, 17ου αἰ., φφ. 55^r-69^r. Πρόκειται γιὰ ἀνέκδοτο, λιτὸ καὶ σύντομο ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα, τελετουργικοῦ περισσότερο χαρακτήρα μὲ τὴ συμβολικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ, τῶν κινήσεων τοῦ ἱερέα, τῆς προσκομιδῆς καὶ ἄλλων στοιχείων τῆς θείας Λειτουργίας. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπως π.χ. στὰ περὶ Ναοῦ καὶ σχετικὰ μὲ τὸ νόημα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς, φαίνεται ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ Πατριάρχου Κων/λεως.

33. G. PODSKALSKY, ὁ.π., σσ. 321-331. P. DE MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome», ὁ.π., σ. 294. Κ. Ν. ΣΑΘΑ, ὁ.π., σσ. 314-316.

νων, Βενετία 1681³⁴, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου τοῦ Γ' τοῦ ἐκ Ζαγοροῦ (1713-1791), *Ἑρμηνεία πρὸς τοὺς Ἱερεῖς καὶ Διακόνους...*³⁵, Κωνσταντίνου Δαπόντε (1707-1789), *Ἐξήγησις*

34. P. DE MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome», ὁ.π., σ. 294. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὁ.π., σ. 43. Γιὰ τὶς ἐπανεκδόσεις αὐτοῦ τοῦ ὑπομνήματος βλ. Κ. Ν. ΣΑΘΑ, ὁ.π., σσ. 342-343. G. PODSKALSKY, ὁ.π., σσ. 355-356. Κ. ΣΙΜΙΣ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας στὸν ἐλληνόφωνο χῶρο κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο*, Διπλωματικὴ Ἑργασία, Ἀθήνα 2005, σ. 36. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 112-113.

35. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: «Ἑρμηνεία πρὸς τοὺς Ἱερεῖς καὶ Διακόνους περὶ τοῦ πῶς χρεωστῆ ὁ Ἱερεὺς καὶ ὁ Διάκονος νὰ ὑπηρετῶσιν εἰς τὴν Ἁγίαν Ἐκκλησίαν καὶ νὰ προετοιμάζωνται διὰ τὴν Ἱεροπραξίαν τῆς Θείας καὶ Ἱερᾶς Λειτουργίας καὶ περὶ τοῦ πῶς διορθῶνσι τὰ αἰφνιδίως συμβάντα καὶ τὰς ἀπορίας εἰς ταύτην τὴν Ἱεροπραξίαν» (Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοροῦ», ἐν *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916) 458). Διασώζεται στὸ χειρόγραφο 97 τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοροῦ τοῦ Πηλίου, σελίδες 57-135 καὶ στοὺς κώδικες 745, 796, 1421 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (βλ. Ι. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝΟΣ - Α. ΣΑΚΚΕΛΛΙΩΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 135, 143, 255). Ἐντύπως μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔτους 1786 στὴ Βιέννη καὶ 1835 στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Β. Γ. ΜΕΞΑ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1939, Νο 2475, 2476, σσ. 363-364). Τὸ κείμενο αὐτὸ συμπεριελήφθη καὶ στὰ «Ἄπαντα» τοῦ Συμῶν Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ 1791 (ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας, σὲ ἀπλοελληνικῇ διάλεκτῳ ἀπὸ τὸν Πολυζῶη Λαμπανιζιώτη), καὶ ἔξῃς (τελευταία ἔκδοσις εἶναι αὐτὴ τοῦ Β. Ρηγοπούλου, ἀκριβῆς ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἐν ἔτει 1882 γενομένης τετάρτης ἐκδόσεως, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 462-482).

Σὲ κάποιες περὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀναφορὰς τὸ κείμενο, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, ἀποδίδεται στὸν Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου τὸ Β' τὸν Ἀκαρνάνα (1603-1702). Βλ. σχετικὰ Κ. Ν. ΣΑΘΑ, ὁ.π., σ. 356. P. De MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome», ὁ.π., σ. 294. Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ὅμως τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ τῆ σχετικῆ ἐπιστημονικῆ ἔρευνα ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Καλ-

τῆς θείας Λειτουργίας συλλεχθεῖσα καὶ στιχουργηθεῖσα, τόμ. πρῶτος, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1795³⁶, Θεοφίλου Καμπανίας

λινίκου τοῦ Γ', τὸ ὁποῖο μάλιστα μεταφράσθηκε ἐκ τοῦ σλαβωνικοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Δημήτριον Γόνη πρόκειται γιὰ τὴν ἀπὸ τὸν Καλλίνικο τὸν Γ' ἐπεξεργασία κειμένου τοῦ ὁποῖο ἄγνωστος πνευματικὸς μετέφρασε ἀπὸ τῆ σλαβωνικῆ στὴν ἑλληνικὴ (βλ. «Τὸ Izvestie učitel'noe σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση τῶν μέσων τοῦ ιη' αἰώνα», ἐν *Οἰκοδομὴ καὶ Μαρτυρία. Ἐκφρασις ἀγάπης καὶ τιμῆς εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Σερβίων καὶ Κοζάνης Κύριον Διονύσιον*, τόμ. Β', ἐν Κοζάνῃ 1992, σσ. 117-129).

Σὲ σχετικὴ ἐπίσης μελέτη γιὰ τὸν ἐν λόγῳ Πατριάρχῃ τὸ συγκεκριμένο κείμενο φέρεται μὲ τὸν τίτλο «*Ἐρμηνεία τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας καὶ λύσεις τῶν ἐπισυμβαίνοντων*» (Α. Δ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος ὁ Γ' ὁ ἐκ Ζαγορᾶς (1757), Ζαγορὰ 1995, σ. 164). Σίγουρα πάντως δὲν πρόκειται γιὰ συστηματικὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τῆς θείας Λειτουργίας, ἀλλὰ γιὰ κείμενο πρακτικοῦ χαρακτήρα ποὺ στὰ πρῶτα ἕξι κεφάλαια κάνει λόγο γιὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἱερέα καὶ τοῦ διακόνου πρὶν τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, γιὰ τὸ χρόνον τέλεσης τοῦ μυστηρίου, τὰ ἱερὰ σκεύη κ.ἄ., ἐνῶ στὰ ἐπόμενα ἕξι κεφάλαια ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὴ μετάληψη, τὴ φύλαξη τοῦ ἁγίου ἄρτου κ.ἄ.

Κάτι ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ ἔργο Νεοφύτου Ροδινοῦ (περ. 1576/1577-1659) μὲ τὸν τίτλο «*Σύνοψις τῶν θείων καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας Μυστηρίων εἰς ὠφέλειαν τῶν Ἱερῶν ...*» (κῶδ. 46, Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, σσ. 77Α-115Β. Ἐκδόθηκε στὴ Ρώμῃ τὸ 1628 καὶ 1633. Βλ. Γ. ΒΑΛΕΤΑ, *Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακὴ Δημοτικὴ Πεζογραφία, Λόγοι - Δοκίμια - Συναξάρια*, ἐκδ. «Πηγῆς», Ἀθήνα 1979, σ. 34, Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique...* XVII, I, σσ. 261-263 (ἀρ. 183), 315 (ἀρ. 224). Ὁ Ν. Ροδινὸς μεταξὺ τῶν ἄλλων κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὴ σχετικὴ ὀρολογία (εὐχαριστία, προσφορά, σύναξη), τὴ μετουσίωση τὴν ὁποία καὶ ἀποδέχεται, τὰ ἰδρυτικὰ λόγια καὶ τὴν ἔννοια τῆς μεταβολῆς. Τὸ ἔργο εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ Δυτικὴ θεολογικὴ σκέψη (βλ. G. PODSKALSKY, ὁ.π., σσ. 264-267).

36. *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας, συλλεχθεῖσα καὶ στιχουργηθεῖσα*, τόμ. πρῶτος, ἐκδ. Τήνος, Ἀθηναὶ ἁ.ἔ. Κ. Ν. ΣΑΘΑ, ὁ.π., σ. 504. P. De MEESTER, «*Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome*», ὁ.π., σ. 294. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «*Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων*

(† 1795), *Ερμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*³⁷, Γαβριήλ, μητροπολίτου Νοβογραδίας, *Τελετουργία ἱερά ἤτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν...*, σὲ μετάφραση Εὐγενίου Βουλγάρεως, ἐν Πετροπόλει 1799³⁸, Δημητρίου Νικολάου, τοῦ Δαρβάρεως, *Ἐγχειρίδιον Χριστιανικόν*, ἐν Βιέννη 1803³⁹, *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας μετὰ ἀπλῆν φράσιν*, Ἐνετίσιν 1804⁴⁰, Δ. Γεωργακόπουλου, *Τερά*

γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὁ.π., σ. 43. Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 40-43. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 113-114.

37. Βλ. *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκης 1984, σσ. 41-51. Πρόκειται γιὰ τὸ 17ο κεφάλαιο τοῦ *Ἀνθολογίου* αὐτοῦ, ὅπου γίνεται λόγος συνοπτικῶς περὶ Θεοῦ, περὶ Πίστεως, περὶ ἐξηγήσεως καὶ χρήσεως τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων, τῶν δέκα ἐντολῶν καὶ τῶν ἀναγκαιοτέρων τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας ἐθίμων.

38. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ἡ' καὶ ἰθ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1976, σ. 205. Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλλας χαρακτηρίζει τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ὡς «ἔργον περισπούδαστον». Βλ. «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὁ.π., σ. 44. Ἡ ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας περιέχεται στὸ πέμπτο κεφάλαιο, σσ. 93-192. Στὰ ὑπόλοιπα 18 κεφάλαια γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἱερὸ Ναό, τοὺς καιροὺς τῆς προσευχῆς, τὴ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, τὰ μυστήρια, τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφθίκια, τὴν τελετὴ τῶν ἐγκαινίων κ.ἄ. Βλ. καὶ P. DE MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome», ὁ.π., σσ. 294-295.

39. P. DE MEESTER, «Les origines et les développements du texte grec de s. Jean Chrysostome», ὁ.π., σ. 295.

40. Δ. ΓΚΙΝΗ - Β. ΜΕΞΑ, ὁ.π., σ. 245. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία-φυλλάδια*, τόμ. Α' (1801-1818), Ἀθήνα 1997, σ. 100. Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 114-115. Ἡ ἐν λόγῳ *Ἐρμηνεία* ἐπανεκδόθηκε ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρῆ 1876. Τὸ κείμενο τὸ ἐντοπίσαμε στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκίτης τῶν Καυσοκαλυβίων, ἀριθ. 422 (4), καὶ εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸν π. Πατάπιο Καυσοκαλυβίτη γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ σχετικοῦ CD, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ *Ἐρμηνεία τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας* ἀπὸ τὸν Μηνᾶ Χαμουδόπουλο, ἀριθμ. 480 (292) μετὰ τὴν ὁποίαν θ' ἀσχοληθοῦμε στὰ πλαίσια ἐιδικότερης ἐρευνᾶς μας γιὰ τὰ νεότερα λειτουργικὰ ὑπομνήματα. Ἡ *Ἐρμηνεία* αὐτὴ ἐκδόθηκε ἐν Ἀθήναις τὸ ἔτος 1887. Βλ. Μ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ - Σ.

Ανθολογία περιέχουσα ἑρμηνείαν ἐπὶ τῆς τελετῆς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔτι δὲ διάφορα ἄλλα χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα πρὸς ὁδηγίαν τοῦ εὐαγοῦς ἱερατείου, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου ⁶1979⁴¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω ἑνδεκα ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῆς θείας Λειτουργίας ὑπάρχουν καὶ τέσσερες πραγματεῖες, *Συνταγμάτια* ὅπως λέγονται, τὰ ὁποῖα ἐξετάζουν γενικότερα τὰ μυστήρια, θεολογοῦν περὶ τὴν θεία Λειτουργία καὶ διαπραγματεύονται διάφορα θέματα ὅπως π.χ. εἶναι οἱ μερίδες, τὰ ἄζυμα, ἡ ἐπίκληση, ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὰ τελούμενα. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα: Γαβριήλ Σεβήρου, *Συνταγμάτιον περὶ τῶν ἀγίων καὶ ἱερῶν μυστηρίων*, Βενετία 1600⁴², Γαβριήλ Σεβήρου, *Ἐγχειρίδιον*

ΚΕΚΡΙΔΗ, «Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κυριακοῦ στὴν Ἱ. Σκήτη Κουσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὁρους» [Κατάλογος παλαιτύπων καὶ παλαιῶν ἐντύπων, ποὺ ἐκπονήθηκε μὲ τὴ συνεργασία Παταπίου μον. Κουσοκαλυβίτου], ἐν *Θεολογία* 73 (2002) τεύχ. 2, σσ. 81, 87.

41. Ὁ Δανιὴλ Γεωργακόπουλος ἦταν ἱεροδιδάσκαλος ἀπὸ τὸ Ζυγοβίτσι τῆς Ἀρκαδίας. Τὸ ἐν λόγῳ *Ανθολόγιο* πρωτοεκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1833. Ἀνατυπώθηκε σὲ πέμπτη ἐκδοση τὸ ἔτος 1898 ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Ν. Μιχαλόπουλου στὴν Ἀθήνα. Τὰ τῆς θείας Λειτουργίας περιέχονται στὶς σελίδες 23-38. Τὸ ὅλο ἔργο διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο μέρος περιλαμβάνει ἑπτὰ κεφάλαια τὸ καθ' ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναλύει ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια. Στὸ τρίτο ὑπάρχει καὶ ἡ ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας. Τὸ δεύτερο μέρος περιέχει ἕξι κεφάλαια ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ οἰκονομῶνται ὅσα συμβαίνουν στὰ μυστήρια.

42. Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. II, Paris 1885, σσ. 144-145. Γιὰ τὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ 1691 ποὺ ἔγινε πάλι στὴ Βενετία βλ. Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique du XVIIe siècle*, τόμ. III, Paris 1895, σσ. 2-4. Ὁ Χρυσάνθος, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, περιέλαβε τὸ κείμενο αὐτὸ στὸ ἔργο του μὲ τὸν τίτλο *Συνταγμάτιον περὶ τῶν Ὀφφικίων*, Τεργόβυστον 1715, σσ. 91-122 (Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique du XVIIIe siècle*, τόμ. I, Paris 1918, σσ. 125-127). Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Χρυσάνθου ἐπανεκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1778, σσ. 96-131 (Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique du XVIIIe siècle*

κατὰ τῶν λεγόντων, τοὺς Ὀρθοδόξους τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας Υἱοὺς κακῶς τε καὶ παρανόμως ποιεῖν τὸ τιμᾶν, καὶ προσκυνεῖν τὰ ἅγια δῶρα, ἥνικα ὁ χερουβικός ἄδεται ὕμνος, καὶ ὁ ἱερεὺς φέρων ταῦτα, εἰσοδεύει εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα. Ἔτι περὶ τῶν μερίδων, τῶν ἐν τῷ ἁγίῳ δίσκῳ ἐπιτιθεμένων. Ἔτι περὶ τῶν κολύβων καὶ σπερμάτων, τῶν προσφερομένων ἐν ταῖς ἑορταῖς τῶν ἁγίων, καὶ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ὀρθοδόξων, Βενετίησιν 1604⁴³, Ἰωβ Ἀμαρτωλοῦ, Περὶ τῶν ἑπτὰ μυστηρίων ἐξηγητικὴ θεωρία, στό: Χρυσάνθου τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, *Συνταγμάτιον περὶ τῶν Ὀφφικίων*, Τεργόβυστον 1715, σσ. 123-131⁴⁴, Εὐστρατίου Ἀργέντη, *Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων εἰς τρία διαιρεθὲν τμήματα...*, ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας 1760⁴⁵.

Δὲν εἶναι δυνατὸν στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ κειμένου νὰ ἀναλύσουμε ἓνα πρὸς ἓνα ὅλα τὰ παραπάνω ἔργα. Μὲ πολλή συντομία θὰ ἀναφερθοῦμε στὰ δύο παλαιότερα ὑπομνήματα, αὐτὸ τοῦ Ἰωάννου Ναθαναήλ (16ος αἰ.) καὶ αὐτὸ τοῦ Παισίου Λυγαρείδη (17ος αἰ.) γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν καὶ οἱ θεολογικὲς τάσεις τῆς ὁποῖας τὰ ἐν λόγῳ κείμενα ἀντιπροσωπεύουν.

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννου Ναθαναήλ ἐντάσσεται στὴ μεταφραστικὴ κίνηση τοῦ 16ου αἰ. στὴν Ἑλλάδα μὲ στόχο τὴν

αἰώνα, τόμ. II, Paris 1928, σσ. 293-294. Πλήρη ἀνάλυση τοῦ ἔργου βλ. Π. ΣΤΑΘΗ, *Χρυσάνθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σσ. 186-189. Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 45-47. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 115-116.

43. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique du XVIIe αἰώνα*, τόμ. I, Paris 1894, σσ. 38-40. Γιὰ τὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1776 στὴ Βενετία βλ. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique du XVIIIe αἰώνα*, τόμ. II, Paris 1928, σσ. 220-221. Βλ. καὶ Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 47-48. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 116-117.

44. Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 6-48. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σ. 117.

45. Βλ. σχόλιο 10, καὶ Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 48-50. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 117-119.

ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ καὶ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐκ μέρους τῶν Λατίνων προπαγάνδας⁴⁶. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου του εἶναι ὅτι ἀνθολογεῖ μεγάλα τμήματα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ὑπομνήματα, τὰ ὅποια καὶ παραφράζει στὴν ὀμιλούμενη τότε γλῶσσα προσθέτοντας ὀρισμένες φορὲς καὶ δικές του ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις. Ἰδιαίτερη προτίμηση δίδει στοὺς Γερμανὸ Κων/λεως, Νικόλαο Καβάσιλα καὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Τὸ κείμενο διαιρεῖται σὲ 122 κεφάλαια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 65 ἀφιερώνονται στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἱ. Ναοῦ, τῶν σκευῶν καὶ τῶν ἀμφίων. Στὸ δεύτερο μέρος ἀπὸ τὸ 66ο κεφάλαιο καὶ μετὰ, στηριζόμενος κυρίως στὸν ἅγιο Νικόλαο τὸν Καβάσιλα, θεολογεῖ περὶ τῆς ἀναμνήσεως, τῶν μερίδων καὶ ὀρισμένων τμημάτων τῆς θείας Λειτουργίας⁴⁷.

Τὸν ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα τὸν λόγιο αὐτὸ ἱερέα ἢ ἀπὸ τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ κατανόηση τῶν ὅσων συμβαίνουν στὴ θεία Λειτουργία. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ Προοίμιο σημειώνει: «Χρέος εἶναι λοιπὸν εἰς κάθε χριστιανὸν ὀρθόδοξον τόσον ἱερέα ὡσὰν καὶ εἰς λαϊκὸν καὶ μοναχὸν καὶ εἴτινος τάξεως ἤθελεν εἶσθεν, νὰ ξεύρη καὶ νὰ γνωρίζη ὀρθὰ τὴν

46. Βλ. Ε. ΜΕΛΙΚΙΔΟΥ, *Ἡ δημόδης μετάφραση τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου τοῦ ἐλεήμονος. Συμβολὴ στὴ μεταφραστικὴ κίνηση τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰ.*, Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1977. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ἐνα ρεῦμα πρώιμου 'δημοτικισμοῦ' τὸν δέκατο ἕκτο καὶ τὸν δέκατο ἕβδομο αἰώνα», ἐν *Neograeca Medii Aevi V, Αναδρομικὰ καὶ Προδρομικὰ, Approaches to texts in early modern greek*, Oxford 2005, σσ. 511-530. Ε. LAYTON, *The sixteenth century greek book in Italy*, Venice 1994, σ. 145.

47. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἑλληνα ἐρμηνευτῆ τῆς θείας Λειτουργίας Ἰωάννου Ναθαναήλ στὴ λειτουργικὴ κίνηση τῆς Μόσχας τὸν 17ο αἰ.», ὁ.π., σσ. 241-242. Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 34-36. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ἡ Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Παΐσιου Λιγαρείδη στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν τοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης*, Διπλωματικὴ Ἔργασία, Ἀθήνα 2008, σσ. 111-112.

θείαν Λειτουργίαν. Εἶτα νὰ πιστεύει καὶ νὰ τιμᾷ ὅλα ἐκεῖνα ὁποῦ γίνονται εἰς αὐτὴν ὡς θεῖα καὶ ἱερά, ἅγια καὶ φρικτὰ μυστήρια»⁴⁸. Λόγω δὲ τῶν ἐπιρροῶν ἀπὸ τὴ Δύση κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴ ἐνέταξε στὸ ὑπόμνημά του καὶ κείμενα σχετιζόμενα μὲ τὴν ὁμολογία τῆς πίστεως, ὅπως π.χ. τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης⁴⁹ καὶ τὴν Ἑρμηνεία τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς μὲ βάση τὸ ὑπόμνημα τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰. «Μ' αὐτὲς τὶς παρεμβολές –ὁ Ἰωάννης Ναθαναήλ– ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει, ἂν ὄχι μιὰ ὀρθόδοξη ὁμολογία πίστεως μὲ τὴν ἔννοια τῶν ὁμολογιῶν ... τουλάχιστον μιὰ ὀρθόδοξη τριαδολογία καὶ χριστολογία θεμελιωμένη στὴν πατερικὴ παράδοση»⁵¹.

Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννου Ναθαναήλ καὶ αὐτὸ τοῦ Μελετίου Συρίγου ἀπετέλεσαν τὸν κορμὸ τοῦ Skrizhal, τοῦ κειμένου δηλαδὴ ποῦ ἐνέκρινε ἡ Σύνοδος τῆς Μόσχας τὸ 1656, προκειμένου νὰ στηρίξει τὴ λειτουργικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχου Νίκωνα⁵². Ἰδιαίτερη ἐκτίμηση ἐπίσης ἔτρεφαν στὸ πρόσωπό του οἱ Ἁγιορειῖτες⁵³, καὶ τὸ ἔργο του ἀξιοποιήθηκε στὴν ἐπὶ Πατριάρχου Δοσιθέου Σύνοδο τοῦ 1672

48. *Ἡ θεία Λειτουργία μετὰ ἐξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων, ἄσπερ μετήνεγκεν εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν Ἰωάννης ἱερεὺς ὁ Ναθαναήλ...*, Βενετία 1574, σ. α^α.

49. Ὁ.π., σσ. 50-67. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἑρμηνεία περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 751A-802D.

50. Ὁ.π., σσ. 87-90.

51. K. SIMIC, ὁ.π., σ. 36.

52. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνα ἐρμηνευτῆ τῆς θείας Λειτουργίας Ἰωάννου Ναθαναήλ στὴ λειτουργικὴ κίνηση τῆς Μόσχας τὸν 17ο αἰ.», ὁ.π., σσ. 233-246.

53. Ὁ.π., σ. 244. Βλ. καὶ ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὁ.π., 33 (1938) 575-578.

στά Ιεροσόλυμα, προφανῶς γιὰ τὴν ὀρθόδοξη εὐχαριστιακὴ του θεολογία⁵⁴.

Ὁ ἐκ Χίου Παῖσιος Λιγαρείδης (1609/10-1678), Μητροπολίτης Γάζης, ἓνα πρόσωπο μὲ «ὁμολογιακὲς παλινδρομήσεις»⁵⁵, ἔγραψε τὸ ὑπόμνημά του τὸ 1641 στὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης⁵⁶, ὅπου ἔζησε ἀπὸ τὸ 1623. Στηρίζεται στοὺς βυζαντινοὺς ἐρμηνευτές, ἀλλὰ ὑπερασπίζεται τὰ λατινικὰ δόγματα. Ὑπομνημάτισε τὴ θεία Λειτουργία «ἀλλὰ πρὸς βοήθειαν τῶν νεωτερισμῶν τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας» κατὰ τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων⁵⁷. Εἶναι σαφές ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις προσπαθεῖ νὰ κρατήσῃ τὶς ἰσορροπίες μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν⁵⁸, ἀλλὰ ὁ νοῦς του εἶναι στὴ λατινικὴ σκέψη καὶ θεολογία. Ἡ ἀπαγόρευση π.χ. ἀνάγνωσης τοῦ Ἀποστόλου ἀπὸ λαϊκοὺς, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λαοῦ ὡς «ἀνίερο», ἡ ὑποστήριξη τῆς καὶ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ θεώρηση τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς κτιστῆς χάριτος, καὶ ἡ θέση του ὅτι τὰ δῶρα καθαγιαζοῦνται στὰ ἰδρυτικὰ λόγια καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐπίκληση, μαρτυροῦν καθαρὰ τὸν οὐνικὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ὑπομνήματος⁵⁹.

54. G. PODSKALSKI, ὁ.π., σ. 367. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΗ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἕλληνα ἐρμηνευτῆ τῆς θείας Λειτουργίας Ἰωάννου Ναθαναὴλ στὴ λειτουργικὴ κίνηση τῆς Μόσχας τὸν 17ο αἰ.», ὁ.π., σ. 244.

55. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτ/ρου), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, ἐκδ. «Ἄρμός», Ἀθήνα 1996, σ. 82. Βλ. καὶ ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σ. 22 ἔξ.

56. Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΗ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32], Θεσσαλονίκη 1980. Βλ. καὶ ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 6-21. Ν. Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ παιδεία στὴν Τουρκοκρατία*, σσ. 66-74.

57. *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, ἐν Βουκουρεστίῳ 1715.*

58. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σσ. 41-43.

59. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὁ.π., σ. 33 ἔξ.

2) Ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδιῶτες κυρίως, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἀξιοποίησαν ὅσο μπορούσαν τὶς δυνατότητες πὺ τὸς ἔδιδε ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας. Μὲ ἐκδοτικὸ κέντρο κυρίως τὴ Βενετία, ἡ ὁποία εἶχε ἔντονο τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο⁶⁰, ἐπιδόθηκαν στὴν ἔκδοση ὅλων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. Τὸ πρῶτο μὲ λειτουργικὸ ἐνδιαφέρον ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον πὺ ἐκδόθηκε εἶναι τὸ Ψαλτήριον. Ἡ ἔκδοση ἔγινε στὸ Μιλάνο τὸ 1481 καὶ ἐπαναλήφθηκε στὴ Βενετία, τὸ 1486 ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου, υἱοῦ Γεωργίου τοῦ ἐκ Χάνδακος. Ἦταν συνέταιρος τοῦ Λαόνικου, πρωτοπαπᾶ Χάνδακος, μαθητοῦ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. «Μὲ αὐτοὺς –γράφει ὁ Κ. Γιαννακόπουλος– ἤρχισεν ἡ μακρὰ παράδοσις τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας ἐν Βενετία»⁶¹, γιὰ νὰ συνεχίσει καὶ μὲ ἐντοπίους, ἀνελλήνιστους, κατὰ τὸ Νικόλαο Τωμαδάκη, τυπογράφους, μὲ Ἕλληνες ὁμως διορθωτὲς ἀπὸ τὴν Κύ-

60. Ν. Ε. ΣΚΙΑΔΑ, *Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας. Σκλαβιά - διαφωτισμὸς - ἐπανάστασις*, τόμος πρῶτος 1476-1828, Ἀθήνα 1976, σσ. 24-45. Λ. ΡΟΛΙΤΙΣ, «Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica», ἐν *Venezia centro di mediazione tra oriente e occidente (secoli XV-XVI), aspetti e problemi*, τόμ. II, Firenze 1957, σσ. 443-482. Λ. ΑΛΛΑΤΙΟΥΣ, *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, Paris 1646. Ε. ΛΑΥΤΟΝ, *The sixteenth century greek book in Italy*, Venice 1994, σσ. 131-178. Α. ΡΑΕΣ, «Les livres liturgiques grecs publiés à Venise», ἐν *Mélanges Eugène Tisserant [Studi e Testi 233]*, Città del Vaticano 1964, III, σσ. 209-222. Ν. Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ παιδεία στὴν Τουρκοκρατία*, σσ. 57-66. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Τελετουργικὴ (Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 72-75. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριον καὶ ἡ ἐκδοτικὴ ἐξέλιξις του. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2003, σσ. 33-71.

61. Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μετάφρ. Χ. Πατρινέλη, Φέξης 1965, σ. 61.

προ, τὴν Κρήτη, τὰ Ἴονια Νησιά, τὴν Ἥπειρο καὶ ἄλλες περιοχές⁶². Ἀπὸ τὰ μισὰ τοῦ 17ου αἰ. τὰ ἡνία στὸν τομέα τῆς τυπογραφίας ἀναλαμβάνουν οἱ ἡπειρωτῶτες Νικόλαος Γλυκὺς (1670 ἔξ.)⁶³, Νικόλαος Σάρος (1681 ἔξ.)⁶⁴, Δημήτριος καὶ Πάνος Θεοδοσίου (1755 ἔξ.)⁶⁵. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι ἐκδότες ὅπως οἱ J. Leoncini⁶⁶ Χριστόφορος Ζανέτος, Ἀνδρέας Κουνάδης, Ἀντώνιος Βόρτολις⁶⁷, Ἀντώνιος καὶ Ἀνδρέας Ἰουλιανός, Γεώργιος Καρυοφίλλης καὶ ὁ ἀρχιμ., μετέπειτα ἐπίσκοπος Λευκάδος, Εὐγένιος Περδικάρης⁶⁸, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Φοίνικος.

62. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «*Ἡ ἐν Ἰταλία ἐκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας*», ἐν *La Chiesa Greca in Italia dall' VIII al XVI secolo. Atti del convegno storico interecclesiale* (Bari, 30 Apr. – 4 Magg. 1969), Padova 1972, σ. 689. Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ν. Τωμαδάκη δημοσιεύθηκε καὶ στὸ: *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37 (1969-1970) 3-33. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο...*, σσ. 71-114.

63. Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «*Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκέων ἢ Γλυκήδων*», ἐν *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 10 (1935) 1-185. ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Λ. ΔΡΟΥΛΙΑ - Ε. LAYTON, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1986, σσ. 135-158.

64. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο...*, σσ. 273-277.

65. ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Λ. ΔΡΟΥΛΙΑ - Ε. LAYTON, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, σσ. 160-163. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο...*, σσ. 277-280.

66. Ε. LAYTON, *The sixteenth century greek book in Italy*, σσ. 358-368. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο...*, σσ. 221-229.

67. ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Λ. ΔΡΟΥΛΙΑ - Ε. LAYTON, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, σσ. 157-160. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο...*, σσ. 277-282.

68. Πρόκειται γιὰ νεότερους ἐκδότες, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, οἱ ὁποῖοι συνδέονται κυρίως μὲ φυλλάδες τῆς θείας Λειτουργίας, ἐμπλουτισμένες μάλιστα σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμενες.

Σχετικὰ μὲ τὶς νεότερες αὐτὲς ἐκδόσεις ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας γράφει: «*Ἡ τοῦ Καρυοφύλλη ὁμως μετ' ἐκτενεστέρων ὁδηγιῶν δημοσιευθεῖσα*

Μετά τὸ Ψαλτήριο, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε, ὁ ἐκ Ρεθύμνου Ζαχαρίας Καλλιέργης κυκλοφόρησε τὸ Ὁρολόγιο, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1509, «μετὰ τῆς προσηκούσης ἐκτελέσας ἐπιμελείας»⁶⁹. Ἐκτοτε ἔχουμε ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις. Ἀπὸ τὸ 1520 ἕως τὸ 1569 γιὰ παράδειγμα ἐκδόθηκε 26 φορές. Μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν τόσο στὸ Ὁρολόγιο, ὅσο καὶ στὰ ἄλλα, ὅπως θὰ δοῦμε, λειτουργικὰ βιβλία, παρεισέφρυναν λάθη, τὴν ἀνάγκη διορθώσεως τῶν ὁποίων ἐπεσήμαιναν οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ζακύνθιος π.χ. μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος (1508-1553) μὲ εἰδικὴ ἐπιστολὴ «Πρὸς τοὺς ἐν Βενετία χαλκοπρατεῖς» καὶ γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ οἴκου De sabio⁷⁰ ἐπισημαίνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα, κάνει ὁ ἴδιος διορ-

ἔτυχεν ὑποδοχῆς παρὰ τῷ κλήρῳ, ὅστις διὰ τὴν μόλις διασκεδαζομένην λόγῳ τῆς δουλείας ἀπαιδευσίαν εἶχεν ἀνάγκην τοιούτων ἐκτενεστέρων ἱεροτελεστικῶν τευχῶν. Ἐκ τούτου ἐνεθαρρύνθη ὁ Καρνοφύλλης εἰς νέαν ἔκδοσιν μετὰ νέων συμπληρώσεων. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ὑποδοχὴ τῶν ἐκτενεστέρων τούτων ἐκδόσεων τοῦ ἐλευθέρου Βασιλείου καὶ ἡ διὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους περιβολὴ αὐτῶν ἐξετόπισεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, τὰς κατὰ τὰ ἀρχαῖα εἰλητάρια συντελουμένας ἐκδόσεις, καὶ ἠνάγκασε καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐν Βενετία νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὰς νέας τῶν καιρῶν ἀξιώσεις. Πράγματι αἱ τελευταῖαι ὑπὸ τοῦ Φοίνικος καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ἀρχιμ. Εὐγενίου Περδικάρη, μετέπειτα ἐπισκόπου Λευκάδος, γενόμεναι ἐκδόσεις ἔχουσιν ἐκτενεστέραν τὴν μορφήν περιλαβοῦσαι οὐ μόνον πάσας τὰς ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει ἐνσωματωθείσας παρακελεύσεις τοῦ διακόνου καὶ τὰς εἰς αὐτὰς ἀνταποκρίσεις τοῦ ἱερέως, ἀλλὰ καὶ ἰκανὰς ὁδηγίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτυποῦται ἐν αὐταῖς πλήρως ἢ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα τελετουργία τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ νὰ μὴ καταλείπηται οὐδὲν εἰς τὴν ἀπὸ μνήμης συμπλήρωσιν, ὡς ἐγίνετο τοῦτο ἐν τοῖς εἰληταρίοις καὶ τοῖς παλαιοῖς κώδιξιν» (Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 21982, σ. Κ').

69. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεῖα ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ἰε'-ιστ' αἰῶνας», ὁ.π., σ. 696.

70. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Αἱ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιώσεις τοῦ Καισαρίου Δαπόντε καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», ἐν Νέος Ἑλληνομνήμων Β' (1905) 346-349.

θώσεις παρατηρώντας ότι «Χιλίων βιβλίων καὶ μυρίων τυπουμένων ἐν τοῖς αὐτοῖς χωρίοις τὰ σφάλματα. Διὸ οὐδέ τινα διόρθωσιν δι' ἀλλήλων γενέσθαι δυνατόν, ὡς διὰ τῶν διὰ χειρὸς γραφομένων...»⁷¹. Μὲ βάση τὰ χειρόγραφα δηλαδή καὶ ἀπὸ τὶς πολλές παραλλαγές μπορεῖ νὰ βρεθῆ ἡ ὀρθή, «ἐνῶ τώρα τὰ διὰ τοῦ τύπου παραγόμενα βιβλία εἶναι πανομοιότυπα καὶ οὐδὲν δύναται νὰ γίνη, ἐὰν ἡ διόρθωσις δὲν προηγηθῆ τῆς τυπώσεως»⁷².

Ανάλογη γνώμη γιὰ τοὺς τυπογράφους τῆς Βενετίας ἔχει καὶ ὁ Σκοπελίτης μοναχὸς (Κωνσταντῖνος) Καισάριος Δαπόντες († 1789) ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται μὲ τὸ δικό του ποιητικὸ τρόπο:

*Εἶναι λοιπὸν διαφορὰ ἀπὸ τῶν συγγραφέων·
εἶναι δὲ καὶ διαφθορὰ ἐκ τῶν ἀντιγραφῶν,
διότι ἀντιγράφουσι καὶ δὲν ἐπιμελοῦνται
νὰ τ' ἀντιγράψουσιν ὀρθά, καὶ ἔτσι πολλὰ χαλοῦνται.
Δεύτερον εἶναι ἀμαθεῖς καὶ κάνουσι μυρία
λάθη καὶ καταφθείρουσι τὰ μαῦρα τὰ βιβλία.
Τρίτον δὲν τὰ στοχάζονται, δὲν τὰ ξαναπερνοῦσι
μαζὶ μὲ τὸ πρωτότυπον καὶ ἔτσι τὰ χαλνοῦσι.
Νὰ τοὺς χαλάσῃ ὁ Θεός, καὶ νὰ τοὺς ἐκδικήσῃ ...
καὶ τὰ τῆς Ἐκκλησίας μας Μηναῖα, Συναξάρια
καὶ τὰ λοιπὰ τὰ γέμισαν λάθη, φθορές, καντάρια.
Εἶναι δὲ πάλιν μερικοί, ὅπου τὰ διορθώνουν*

71. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Αἰ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιάσεις τοῦ Καισαρίου Δαπόντε καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», ὅ.π., σ. 346. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο...*, σ. 359. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἰ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὅ.π., 31 (1936) 739.

72. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεῖα ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς 15^ο-18^ο αἰῶνας», ὅ.π., σ. 709.

τάχατες, ὅμως τὰ χαλοῦν αὐτὰ καὶ τὰ τυφλώνουν...⁷³

Ἔτσι λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τὸ Ὁρολόγιον, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Παχώμιο Ρουσᾶνο διορθώσεις ἔκαμαν ὁ ἱερέας Ἰωάννης Ναθαναήλ στὴν ἔκδοση τοῦ 1574⁷⁴, ὁ Κρητικὸς ἱερέας Ζαχαρίας Σκορδίλης

73. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Αἰ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιάσεις τοῦ Καισαρίου Δαπόντε καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», ὅ.π., σσ. 338-339. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ἰε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., σ. 709. Ι. Δ. ΜΕΣΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), *Τὸ ἔντυπο Πεντηκοστάριο ...*, σσ. 359-360. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἰ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ἰε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., 30 (1935) 86-87. Παρόμοιες κρίσεις γιὰ τὰ λάθη τῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἐν Βενετίᾳ ἐκδοθέντων λειτουργικῶν βιβλίων διατυπώνονται καὶ ἀργότερα. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ Α' ΤΟΥ ΑΠΟ ΣΙΝΑΙΟΥ, *Ἐλάσσονες Διατριβαί*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1866, σ. 447: Οἱ ἐκδότες «δυτικοὶ ὄντες, τύποις ἐκδόντες κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα τὰς τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν βίβλους, ὑπέπεσον εἰς πολλὰ σφάλματα, τὰ μὲν τὰς ἐννοίας ἀλλοιοῦντα, τὰ δὲ σκοτίσαντα». Ὁ δὲ Ἐμμανουήλ Παντελάκης ἀφοῦ ἐπισημαίνει ὅτι οἱ πρῶτες ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν μας βιβλίων «ἦσαν λίαν ἀτελεῖς καὶ πλημμελεῖς», πιστεύει ὅτι παράλληλα μὲ τὶς κριτικὰς ἐκδόσεις τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων ποὺ γίνονταν στὴ Δύση θὰ μπορούσαν νὰ ἐκδοθοῦν κριτικὰ καὶ τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Τὴν ἔλλειψη αὐτὴ τὴν ἀποδίδει στὴν προκατάληψη ὅτι τὸ «*βάρβαρον Βυζάντιον' οὐδὲν ἄξιον σπουδῆς καὶ μελέτης ἐν τοῖς γράμμασι παρήγαγε ... Ἐμειναν λοιπὸν τὰ κείμενα τῶν λειτουργικῶν ἡμῶν βιβλίων, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ ποιημάτων ἀπαρτιζόμενα, διὰ τὴν λυπαρὰν ἐκείνην προκατάληψιν τῶν τε Εὐρωπαϊῶν καὶ Ἑλλήνων ἐλληνοιστῶν ἔξω τοῦ κύκλου τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῶν ἐρεῦνης*». («Τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας», ἐν *Νέα Σιών* 26 (1931) 211, 214).

74. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. II, Paris 1885, σσ. 201-205. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἐλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ἰε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., σ. 710.

Μαραφαράς στην έκδοση του Ἀνδρέα Σπινέλλη τὸ 1563⁷⁵ καὶ ἀργότερα ὁ Καισάριος Δαπόντες⁷⁶, ὁ Ἀνδρέας Ἰδρωμένος⁷⁷ καὶ ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς στὶς ἐκδόσεις τοῦ Φραγκίσκου Ἀνδρεόλα τὸ 1832, μὲ πατριαρχικὴ πλέον ἔγκριση⁷⁸. Ὁ χαρακτήρας τῶν διορθώσεων τοῦ Βαρθολομαίου σχετίζεται κυρίως μὲ τὴ δομὴ τοῦ Ὁρολογίου καὶ τὴν ἐπαναδιατύπωση ὀρισμένων ἐπεξηγηματικῶν σημειώσεων⁷⁹.

75. E. LEGRAND, ὁ.π., τόμ. I, Paris 1885, σσ. 319-320. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐκδόσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας», ὁ.π., σ. 710.

76. Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, «Ἡ διόρθωση τῶν Μηναιῶν ἀπὸ τὸν Καισάριο Δαπόντε καὶ ἡ πατριαρχικὴ ἐκδοσὴ τους τὸ 1843», ἐν *Γηθόσυνον Σέβασμα. Αντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν Καθηγητὴν Ἰωάννην Μ. Φουντούλην*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010.

77. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας», ὁ.π., 32 (1937) 235: «Σημειωτέον ὅτι αἱ διορθώσεις τούτου γενόμεναι εἰς τὸ Ὁρολόγιον κυρίως ἀφεώρων εἰς τὰ κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν ρυθμὸν χωλαίνοντα ἀπολυτικά καὶ κοντάκια, ἀλλὰ τὸ χειρόγραφον μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Βαρθολομαίου ἐξάντλησιν ἐξηφανίσθη, ὅπως καὶ πάντων τῶν ἄλλων». Βλ. καὶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ 1800-1912*, Ἀθῆναι 1936, σ. 10.

78. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, *Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς (1772-1851). Βιογραφία - Ἐργογραφία*, ἐκδ. Ἱ. Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἅγιον Ὄρος, σ. 326-344.

79. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, ὁ.π., σ. 338. Κριτικὴ στὶς ἐπὶ τοῦ Ὁρολογίου διορθώσεις τοῦ Βαρθολομαίου ἀσκεῖ ὁ ἀγιορείτης Προκόπιος ὁ Δενδρινός, κατὰ τὸν Μανουὴλ Γεδεών, ἄνδρας «ἐκ πολλῶν μὲν ἐτῶν ἐγνωσμένος ὡς παιδείαν τινὰ ἔχων, ἀλλ' ἀκαταστάτου πνεύματος, καὶ κρίσεως (ἐξ ὧν γράφει) ἐστερημένος, καὶ ὑπὸ μεγίστης οἰήσεως πεπληρωμένος». («Λειτουργικῶν βιβλίων διορθώσεις κρινόμεναι», ἐν *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθειᾳ* 38 (1914) 245). Γράφει λοιπὸν ὁ Γεδεών ὅτι «ἐν τοῖς τοῦ Ὁρολογίου ὁ κ. Βαρθολομαῖος ἑλληνίζει, ἀρειανίζει καὶ σαβελλίζει». («Λειτουργικῶν βιβλίων διορθώσεις κρινόμεναι», ὁ.π., σ. 245), κρίσεις προφανῶς αὐστηρῆς καὶ ὑπερβολικῆς.

Τὸ Εὐχολόγιον πρωτοεκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1526⁸⁰, μὲ πολλές ἐπανεκδόσεις στὴ συνέχεια⁸¹ καὶ διορθωτὲς τὸν Ἰωάννη Ναθαυαὶλ (Εὐχολόγια 1555-1570) καὶ ἄλλους⁸². «Τὸ λεγόμενον Ἀρχιερατικὸν ἦτο ἄγνωστον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἀνεπληροῦτο δ' ὑπὸ τοῦ Εὐχολογίου»⁸³. Ἡ θεία Λειτουργία ὅμως ποὺ καὶ αὐτὴ

80. «Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ μετὰ τινων ἀναγκαίων προσθέσεων, τῶν ὀφθικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὰς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου κλῶ. Ἐνετίησιν 1526». Βλ. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique aux XVe et XVIe αἰῶνες*, τόμ. I, Paris 1885, σ. 195. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., σ. 697.

81. Ἡ δευτέρα ἔκδοσις εἶναι τοῦ 1545 καὶ ἔγινε ἀπὸ τοὺς Μάρκο Σαμαριάρη, Νικόλαο Σοφιανό, καὶ Ἀντώνιο Ἐπαρχο (βλ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., σ. 697). Ἀπὸ τῆ Βενετία προέρχονται καὶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1555, 1556, 1570, 1580, 1619, 1636, 1662, 1720, 1745, 1749, 1752, 1754, 1755, 1759, 1760, 1770, 1775, 1776, 1778, 1832, 1839, 1851, 1862, 1863.

82. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., σ. 710. Ὡς διορθωτὲς φέρονται καὶ οἱ ἱερεὺς Βενέδικτος Ἐπισκοπόπουλος (Εὐχολόγιον τοῦ 1580, ἔκδ. Σπινέλλη), ἱερομόναχος Θεοφύλακτος Τζανφουρνάρος (Εὐχολόγιον τοῦ 1636, ἔκδ. παρὰ Ἰωάννη Πέτρῳ τῷ Πινέλλῳ), ὁ Ἀλέξανδρος Καγκελλάριος (Εὐχολόγια τοῦ 1749, ἔκδ. Ν. Σάρου, 1751, ἔκδ. Ν. Γλυκέως, 1752, ἔκδ. Ν. Σάρου, 1755, ἔκδ. Ν. Σάρου, 1760, ἔκδ. Ν. Σάρου), ὁ ἱεροδιάκονος Σπυρίδων Παπαδόπουλος (Εὐχολόγιον τοῦ 1776, ἔκδ. Ν. Γλυκέως).

83. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'-ιστ' αἰῶνας», ὅ.π., σσ. 697-698. Τὸ πρῶτο ἔντυπο Ἀρχιερατικὸν εἶναι τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἔχει τὸν τίτλο: *Ἀρχιερατικόν. Liber pontificalis Ecclesiae Graecae. Nunc primum ex regiis manuscriptis euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, Latina interpretatione, notis ac observationibus antiquitatis ecclesiasticae plenissimis illustratus. Meditatione et labore*

εἶναι τμήμα τοῦ Εὐχολογίου ἐκδόθηκε αὐτοτελῶς τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 1526, ἀπὸ τὸ Δημήτριο Δούκα στὴ Ρώμη ἐπηρεασμένη μάλιστα ἀπὸ τὰ δόγματα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας⁸⁴. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὴν κατὰ τὸ 17ο αἰ. ἔκδοση τοῦ Εὐχολογίου τοῦ

ISAACII HABERTI, Parisiis M. DC. XLIII (1643). Ἐκτοτε, ἕως τὸ τέλος 19ου αἰ. καὶ ἀρχές τοῦ 20οῦ ἔχουμε τὶς ἐξῆς ἐκδόσεις Ἀρχιερατικοῦ: **α)** *Ἀρχιερατικὸν ἐπιμελεία τοῦ πανιερωτάτου μητροπ. Νύσσης κ. Μητροφάνους, Ἐνετίησιν, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι 1714*, **β)** Τὸ ἴδιο ἐκδόθηκε καὶ τὸ 1778, **γ)** *Ἀρχιερατικὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα ἑλληνικῶ τυπογραφείῳ 1820*, **δ)** *Διάταξις τῆς τοῦ Πατριάρχου Λειτουργίας, πῶς γίνεται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ἐν Ἀθήναις, τυπογραφεῖο Ἀ. Καλαμάκη καὶ Ν. Τριανταφύλλου, 1890*, **ε)** Χφ. Παντελεήμονος 614, 19ου αἰ., *Ἐρμηνεῖα θείας Λειτουργίας* (πρόκειται γὰρ Διάταξη Ἀρχιερατικῆς Λειτουργίας), **στ)** *Ἀρχιερατικὸν ...*, ἐκδίδεται ὑπὸ Παρασκευᾶ Π. Παρασκευοπούλου, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ «Σκριπ», ἐν Ἀθήναις 1902, **ζ)** Χ. Ι. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «*Τακτικὸν*» ἤτοι *Ἀρχιερατικὸν Εὐχολόγιον τῆς Ἐπισκοπῆς Καρπασέων καὶ Ἀμμοχώστου, ἐκ χειρογράφου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου* (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Κήρυκος»), ἐν Λάρνακι 1915. Ἡ ἔκδοση αὕτη εἶναι ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰ.

84. «*Αἱ θεῖαι Λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ ἡ τῶν Προηγιασμένων, Γερμανοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστικῆ καὶ μυστικῆ θεωρίας*», ἐν Ρώμη χιλιοστῷ φκς' (1526), δεξιότητι Δημητρίου Δούκα τοῦ Κρητός. Βλ. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «*Λειτουργικὰ Ἀνάλεκτα. Ἱερολογικαὶ ἐνασχολήσεις Α'*. Αἱ πρῶται ἐκδόσεις τῆς θείας Λειτουργίας καὶ τὰ λειτουργικὰ εἰλητάρια τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθωνος. Συμβολὴ εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων», ἐν *Θεολογία* 19 (1941-1948) τεῦχ. Δ', σσ. 650-671. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1982, σσ. ιβ'-κβ'. Μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Δ. Δούκα καὶ ἕως τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. ἀκολούθησαν ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις ὅπως π.χ. τῶν ἐτῶν 1528, 1537, 1540, 1560, 1584, 1596, 1601, 1612, 1634, 1644, 1645, 1686, 1687, 1701, 1730, 1732, 1734, 1737, 1751, 1754, 1765, 1773, 1775, 1776, 1777, 1779, 1780, 1785, 1790, 1793, 1795, 1803, 1811, 1814, 1817, 1820, 1829, 1830, 1835, 1839, 1846, 1848, 1852, 1859, 1864, 1865, 1869, 1870, 1876, 1881, 1886, 1888, 1896.

Δομινικανού μοναχού Ιακώβου Γκόαρ⁸⁵. Το έργο αυτό που συντάχθηκε με βάση πηγαίο ευχολογιακό υλικό προς στήριξη της ιστορικότητας και παραδοσιακότητας της θείας Λατρείας επηρέασε τα μέγιστα τη λειτουργική πράξη της Ανατολής και έως σήμερα αποτελεί βασικό βοήθημα της λειτουργικής έπιστήμης⁸⁶.

Η πρώτη έκδοση του Πεντηκοσταρίου έγινε από το Ζακυνθινό Δημήτριο Ζήνο το έτος 1525, με πολλές και αυτό επανεκδόσεις στη συνέχεια, από Βενετούς και Έλληνες εκδότες⁸⁷. Ο Νικόλαος

85. J. GOAR, *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum Complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae, Officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum, Orationum, etc. Cuilibet Personae, Statui vel Tempori Congruos, juxta usum Orientalis Ecclesiae...*, Βενετία 1730 (επανέκδοση Graz 1960). Αξίζει να επισημάνουμε ότι το έν λόγω Ευχολόγιο ενέταξε σχεδόν αυτούσια στις σελίδες του την πρώτη έκδοση της θείας Λειτουργίας από το Δ. Δούκα (βλ. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αί τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τούς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, σ. ιδ'), και αξιοποίησε τα μέγιστα το Αλλατιανό λεγόμενο Ευχολόγιο που βρίσκεται στο κυπριακό Ευχολόγιο Barberini greco 390 (περι αυτού βλ. G. IOANNIDES, *Il manoscritto Barberini greco 390: edizione e commento liturgico* [Pontificio Istituto Orientale, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum] Roma 2000. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τάξις ἐπί προχειρήσεως πρωτοπρεσβυτέρου, μεγάλου οικονόμου και ἀρχιδιακόνου» στο κυπριακό Ευχολόγιο Barberini greco 390», ἐν *Υψίστου Κλήσις. Αναμνηστικός τόμος ἐπί τῇ συμπληρώσει πενήκοντα ἐτῶν ἀπό τῆς ίδρύσεως τῆς Τερατικῆς Σχολῆς «Ἀπόστολος Βαρνάβας»*, Λευκωσία 2003, σσ. 53-72.

86. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Γκόαρ Ιάκωβος», ἐν *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 4 (1964) 544-545.

87. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), ὅ.π., σσ. 16, 125-178, 221 ἐξ. Ἄλλες ἐκδόσεις σύμφωνα και με την έρευνα του π. Ιωάννου Μεσολωρά είναι του 1544 (έκδ. Κουνάδη, Ζήνου, Damiano di Santa Maria, ἀδελφοὶ Nicolini da Sabio), 1552 (είναι τὸ Πεντηκοστάριο με τις παρεμβάσεις του Νικολάου Μαλαξοῦ), 1555, 1565, 1567, 1568, 1575, 1579, 1586, 1578/90, 1588, 1591, 1600, 1602, 1605, 1612, 1634, 1642, 1673, 1681, 1687, 1703, 1704, 1724, 1725, 1739, 1746, 1748, 1757, 1759, 1762, 1768, 1769, 1777, 1778, 1782, 1793, 1794, 1801, 1805, 1810, 1817, 1818, 1820, 1837, 1846, 1848, 1856, 1859, 1860, 1862, 1872, 1873, 1875, 1880, 1884, 1890, 1892, 1896, 1897, 1899, 1902, 1916, 1933, (Ἀποστολικῆς Διακονίας 1959

Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου (16ος αἰ.) παρεμβαίνει καὶ διορθώνει τὴν ἔκδοση τῶν Σπινέλλη τοῦ 1552. Συγκεκριμένα διορθώνει τροπάρια τῶν Κανόνων τῶν Κυριακῶν τοῦ Πεντηκοσταρίου⁸⁸, προσθέτει νέους ὕμνους ἀκόμη καὶ Ἀκολουθίες δικές του ὅπως αὐτὴ τῶν Μεγάλων Ὁρῶν τῆς παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς⁸⁹, ἀντικαθιστᾷ κάποια τροπάρια μὲ ὕμνους ποὺ ἐντόπισε σὲ παλαιὰ βιβλία καὶ ἀνακατατάσσει τὴν ὕλη ὀρισμένων Ἀκολουθιῶν. Ὡς διορθωτὲς τοῦ Πεντηκοσταρίου μαρτυροῦνται καὶ οἱ Γεώργιος Βλαστός, ἱερέας ἀπὸ τὴν Κρήτη, στὴν ἔκδοση τῆς Βενετίας τοῦ 1591⁹⁰, Βασίλειος Βαλέρης, ἱερέας ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῶν Σπηνέλλη⁹¹, Διονύσιος Καλλιπολίτης ὁ ὁποῖος διόρθωσε τὴν ἔκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκὺ τοῦ 1793⁹² καὶ κυρίως ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς (1772-1851). Ὁ τελευταῖος ἀνέλαβε αὐτὸ τὸ ἔργο στὰ 1836 ἐνῶ βρισκόταν στὴν Κέρκυρα. Στηρίχθηκε στὴν ἔκδοση τῶν Σπινέλλων τοῦ 1568, ἀλλὰ καὶ σὲ μεγάλο μέρος στὴν ἔκδοση τῶν πρὸ αὐτοῦ παλαιτύπων Πεντηκοσταρίων. Σαφεῖς πληροφορίες γιὰ τὸ τί ἀκριβῶς ἔκανε στὸ ἐν λόγῳ λειτουργικὸ βιβλίον δὲν ἔχουμε⁹³. Στὸν Πρόλογο ποὺ ὁ

καὶ ἐξῆς, ἐκδόσεις «Φῶς»). Βλ. καὶ Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἐκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὅ.π., σσ. 698-699.

88. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), ὅ.π., σσ. 212-215.

89. Ι. Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ (Πρωτ/ρου), ὅ.π., σσ. 215-220. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 267-328.

90. Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*, Ἀθήναι 1939, σ. 238.

91. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἐκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὅ.π., σ. 699.

92. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενομένη ἀπόπειρα ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὅ.π., 31 (1936) 419.

93. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Βυζαντινὴ φιλολογία*, σ. 133 ἐξ.

ἴδιος προσθέτει ἀναφέρεται στίς παλαιότερες ἐκδόσεις τοῦ Πεντηκοσταρίου καὶ τοὺς διορθωτές του. Ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς ἔθεσε τὴ σφραγίδα του καὶ σ' αὐτὸ τὸ λειτουργικὸ βιβλίο, τὸ ὁποῖο ἕως καὶ σήμερα «ἐπανεκδίδεται ἀκριβῶς μὲ τὴ μορφή, τὴν ὁποία τοῦ εἶχε δώσει ὁ Βαρθολομαῖος»⁹⁴.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἐκδόθηκε καὶ τὸ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης Ἱεροσολυμητικὸ Τυπικὸ ἢ Τυπικὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα, τὸ ὁποῖο ἐπηρέασε τὴ στουδιτικὴ πράξη καὶ γενικότερα τὴ μοναχικὴ παράδοση⁹⁵. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀναφερόμενος στὴν ἱστορία καὶ τὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ Τυπικοῦ γράφει «*Ἐν ταύταις δὲ ταῖς μοναῖς καὶ σχεδὸν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ἢ τοῦ ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων Τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα τελεῖται τάξις. Ὅτι δὴ καὶ παρὰ μόνου τινὸς δυνατὸν ἔστι ταύτην γίνεσθαι, ἐπεὶ καὶ παρὰ μοναχῶν ἐξετέθη, καὶ χωρὶς ἀσμάτων πολλάκις ἐν κοινοβίοις ἐκτελεῖται. Καὶ ἡ τοιαύτη δὲ διάταξις ἀναγκαιοτάτη καὶ πατρικὴ. Καὶ γὰρ ὁ θεῖος Πατὴρ ἡμῶν Σάββας ταύτην διετυπώσατο, παραλαβὼν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις Εὐθυμίου καὶ Θεοκτίστου. Οὗτοι δὲ γε ἀπὸ τῶν πρὸ αὐτῶν, καὶ τοῦ ὁμολογητοῦ Χαρίτωνος παρειλήφασιν. Τὴν δὲ τοῦ ἱεροῦ Σάββα διατύπωσιν, ὡς ἐμάθομεν, καταφθαρέντος τοῦ τόπου ὑπὸ βαρβάρων ἀφανισθεῖσαν, ὁ ἐν ἁγίοις Πατὴρ ἡμῶν Σωφρόνιος ὁ τῆς ἁγίας πόλεως πατριάρχης, φιλοπονήσας ἐξέθετο· καὶ μετ' αὐτὸν πάλιν ὁ θεῖος ἡμῶν καὶ θεολογικὸς Πατὴρ ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης ἀνανεώσατο, καὶ γράψας παρέδωκε»⁹⁶.*

94. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, *Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς (1772-1851) ...*, σ. 349.

95. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'· Εἰσαγωγὴ στὴ θεία Λατρεία, Θεσσαλονίκη* ³2000, σ. 145 ἔξ. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Παράδοση καὶ ἐξέλιξη στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006, σ. 195 ἔξ.

96. *Διάλογος ...*, ΤΒ', ΤΓ', ΡG 155, 556CD.

Ἡ πρώτη λοιπὸν ἔντυπη μορφή τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ Τυπικοῦ, πὸν καθόρισε ἕως καὶ σήμερα τῆ λειτουργικῆ πράξει τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἔγινε τὸ ἔτος 1545 ἀπὸ τὸν Κερκυραῖο Ἀνδρόνικο ἢ Νίκανδρο Νούκιο⁹⁷. Οἱ ἐπόμενες ἐκδόσεις εἶναι τοῦ 1603 («*Ἐνετίησι παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Πινέλλῳ*»), τοῦ 1615 («*Ἐνετίησι παρὰ τῷ αὐτῷ Ἀντωνίῳ τῷ Πινέλλῳ*»), τοῦ 1643 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πέτρο τὸν Πινέλλη («*ἀναλώμασι τοῖς αὐτοῦ παρὰ δὲ Θεοφυλάκτου ἱερομονάχου τοῦ Τζανφουρνάρου - ἐπιμελῶς διορθωθὲν ἐν ταῖς κλειναῖς Βενεταίαις*»), τοῦ 1685 («*νεωστὶ τυπωθὲν καὶ ἐπιμελῶς διορθωθὲν παρὰ Μάρκου ἱερέως Μαρά τοῦ Κρητὸς*» στὸ τυπογραφεῖο Νικολάου τοῦ Σάρου), τοῦ 1738 στὴ Βενετία καὶ στὸ τυπογραφεῖο Νικολάου τοῦ Σάρου, καὶ τοῦ 1771 («*νεωστὶ τυπωθὲν, ἐκ πολλῶν μὲν σφαλμάτων ἐκκαθαρισθὲν, ἐπιμελεία τε καὶ σπουδῇ Σπυρίδωνος Ἱεροδιακόνου τοῦ Παπαδόπουλου διορθωθὲν ἀκριβῶς πάνυ*»), στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Γλυκέως⁹⁸.

97. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique au XVe et XVIe, I, αἰῶνες*, τόμ. II, Paris 1885, σσ. 268- 270. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ κανονικὰ εἶναι δευτέρη, ἀλλὰ θεωρεῖται ὡς πρώτη μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι περισσότερο ἐπιμελημένη καὶ ἔχει τὴ μορφή κριτικῆς ἔκδοσης. Ἡ πρώτη εἶναι αὐτὴ τοῦ 1525 πὸν στοιχειοθετήθηκε «*ἐν οἰκίᾳ Ἰωάννου Ἀντωνίου καὶ Πέτρου τῶν Σαβιέων καὶ ἀνταδέλφων*» μὲ τὸν τίτλο «*Τυπικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἀγίας Λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα*» (N. B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «*Ἡ ἐν Ἱταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...*», ὁ.π., σ. 699). Τὸ Τυπικὸ αὐτῆς τῆς ἔκδοσης «*βρίθει λαθῶν*» καὶ «*εἰς οὐδὲν ὠφέλησεν*» (*Τυπικὸν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα ἡγιασμένου, διορθωθὲν μεθ' ὅσης ἐπιμελείας καὶ ὑπομνηματισθὲν τὸ κατὰ δύναμιν ὑπὸ Ἀρχιμ. Δοσιθέου, ἡγουμένου τῆς Ἱερᾶς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Παναγίας Τατάρνης, ἔκδ. τῆς αὐτῆς Ἱερᾶς Μονῆς, «Ἐπτάλοφος Α.Β.Ε.Ε.», Ἀθήνα ἄνευ ἔτους, σ. 30*).

98. Βλ. τὴν ὡς ἄνω πρόσφατη ἐπιμελημένη ἔκδοση πὸν ἔγινε ἀπὸ τὸν ἡγούμενο τῆς Ἱερᾶς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Παναγίας Τατάρνης π. Δοσίθεο, σσ. 28-32.

Τὰ Μηναιᾶ δὲν ἐκδόθησαν ὅλα κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος. Καὶ γι' αὐτὰ οἱ ἐκδότες στηρίχθησαν σὲ παλαιότερα χειρόγραφα, ὅχι ὁμῶς στὰ καλύτερα καὶ σίγουρα ὄχι ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ συνόλου τῆς λειτουργικῆς μας παράδοσης. Ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1526-1533. Τὸ 1526 τυπώθηκαν τὰ Μηναιᾶ Σεπτεμβρίου καὶ Φεβρουαρίου. Τὸ 1527 τυπώθηκαν τὰ Μηναιᾶ Νοεμβρίου καὶ Ὀκτωβρίου. Τοῦ Ἰανουαρίου ἐκδόθηκε τὸ 1533 καὶ τὸ 1548 τοῦ Μαρτίου. Τὸ ἴδιο ἔτος ἐκδόθησαν καὶ τὰ Μηναιᾶ Μαΐου, Ἰουνίου καὶ Ἰουλίου. Τὸ 1549 τυπώθηκαν τὰ Μηναιᾶ Ἰουνίου καὶ πάλιν καὶ Αὐγούστου. Ἄγνωστο παραμένει τὸ ἔτος τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν Μηναιῶν Ἀπριλίου καὶ Δεκεμβρίου⁹⁹.

Εἶναι σημαντικό τὸ ὅτι ἀρκετοὶ λόγιοι, κυρίως ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ συνέδεσαν τὸ ὄνομά τους μὲ τὶς διορθώσεις τῶν Μηναιῶν. Στὴν ομάδα αὐτὴ ἀνήκουν κυρίως οἱ Νικόλαος Μαλαξός, ὁ ὁποῖος χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς εἰσήγαγε καὶ δικούς του ὕμνους στὰ Μηναιᾶ¹⁰⁰, Ἰωάννης Ναθαναήλ¹⁰¹, διόρθω-

99. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., σσ. 700-701.

100. Τ. Π. ΘΕΜΕΛΗ (Ἀρχιεπισκόπου Ἰορδάνου), «Τὰ Μηναιᾶ ἀπὸ τοῦ ια' μέχρι τοῦ ιγ' αἰῶνος», ἐν Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 1 (1931) 288: «Ὁ Ὀκτώβριος, Φεβρουάριος καὶ Μάρτιος περιέχουσιν ὕμνους Νικολάου Μαλαξοῦ, εἰς ὃν ἀποδίδεται καὶ τὸ τροπάριον ἰμορφὴν ἀναλλοιώτως...». Βλ. καὶ ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», ὁ.π., 30 (1935) 220: «Ὁ γνωστὸς τοῦ Ναυπλίου οὗτος πρωτόπαπας συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ ἐν Βενετία τυπογράφου καὶ πρὸς χάριν τοῦ ὁμωνύμου αὐτῷ ἀγ. Νικολάου συντάξας προσομοίᾳ τινα ἀπέστειλεν αὐτῷ καὶ κατεχώρισεν αὐτὰ εἰς τὰ ἐκτυπούμενα Μηναιᾶ, ἄνευ μέντοι εἰδήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς· διὸ καὶ κατεκρίθη παραδειγματικῶς ὑπ' αὐτῆς, κατηργήθη δὲ καὶ ἡ ἔκδοσις ἐκείνη». Εἶναι γεγονός ὅτι στὴν ἱστορία τῆς ἔκδοσης τῶν Μηναιῶν καταγράφονται ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐκδοτῶν, ἀλλὰ καὶ καταδίκες κάποιων ἐξ αὐτῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Δ. Θεοδοσίου, ἐκ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχ-

σε ἕξ Μηναιᾶ (1568)¹⁰², Γεώργιος Βλάχος ὁ Πουνιαλέτος ἀπὸ τὴν Κρήτη¹⁰³, Ἐμμανουὴλ Γλυζώνιος¹⁰⁴, ὁ Πάργιος ἱερέας Ἀνδρέας Ἰδρωμένος ὁ ὁποῖος διόρθωσε Ἀπολυτικά καὶ Κοντάκια¹⁰⁵, Δωρόθεος Εὐελπίδης Βατοπεδινὸς τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ ἐργασία ἐκλάπη¹⁰⁶, ὁ Ἱεροδιάκονος Σπυρίδων Παπαδόπουλος ὁ ὁποῖος διόρθωσε τὴν ἔκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκὸ τοῦ 1779, ὁ Ἱερόθεος Φωτιάδης, ἡγούμενος τῆς Ἱ. Μονῆς Πανορμίτου Σύμης (1765-1869)¹⁰⁷, ὁ ἐξ Ἰθάκης († 1817) Δωρόθεος Βουλησιμᾶς ὁ ὁποῖος «διὰ συγγραφῶν καὶ κηρύγματος ἱεροῦ γίνεται φιλόπονος συνεργὸς καὶ βοηθὸς τῶν ἀπὸ τοῦ 1780-1817 πατριαρχῶν ... ὁ καὶ τὴν διόρθωσιν ἐμπόνως ἀναλαβὼν τῶν ἱεροτελεστικῶν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν βιβλίων»¹⁰⁸, ἀλλὰ καὶ τῶν Μηναιῶν εἰδικότερα¹⁰⁹.

χειοῦ, γιὰ νόθευση π.χ. τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης (βλ. σχετικὰ Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, «Μία πατριαρχικὴ καραδίκη τοῦ τυπογραφείου τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1761)», ἐν *Ὁ Ἐραμιστής* 18 (1986) 85-92.

101. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, *Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς (1772-1851) ...*, σ. 361.

102. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὅ.π., σ. 25.

103. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, ὅ.π., σ. 361.

104. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, ὅ.π., σ. 361.

105. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, ὅ.π., σ. 356. Βλ. καὶ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία. Τὸ χρονικὸ τῆς ἵδρυσης τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Ἀθήνα 1997, σ. 207. Τ. Π. ΘΕΜΕΛΗ (Ἀρχιεπισκόπου Ἰορδάνου), ὅ.π., σ. 290.

106. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὅ.π., 32 (1937) 323. Βλ. καὶ *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 10 (1933) 239.

107. π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, ὅ.π., σ. 357.

108. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ 1800-1863-1912*, Ἀθήναι 1936, σ. 414. Γιὰ τὸ Δωρόθεο Βουλησιμᾶ βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησιμᾶς ἐπὶ τῇ βίβλῳ τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*, Θεσ/νίκη 1969.

109. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὅ.π., 32 (1937) 321-322. Βλ. καὶ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 13 (1893) 360.

Από τις σημαντικότερες όμως προσπάθειες διόρθωσης τῶν Μηναιῶν, πού ἔμειναν καὶ μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν, εἶναι αὐτὴ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε καὶ τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι τὸ ἴδιο ἔτος, δηλαδὴ τὸ 1843, ἔχουμε δύο ἐκδόσεις τῶν Μηναιῶν. Ἡ μία γίνεται στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ βάση τὸ ὑλικὸ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε πού εἶχε κοιμηθεῖ, ἀλλὰ οἱ διορθώσεις του εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος¹¹⁰ καὶ μία στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ Βαρθολομαῖο Κουτλουμουσιανό. Ἀπὸ τὶς ἀλλαγές πού ἔκαμε ὁ Βαρθολομαῖος στὰ Μηναιῶ ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀκροστιχίδων καὶ τὴν διευθέτηση τῆς σειρᾶς τῶν τροπαρίων σὲ κανόνες, τὴ συμπλήρωση τῶν Ἀκολουθιῶν καὶ τῶν τροπαρίων, τὴν ἀλλαγὴ τοῦ μέτρου κάποιων ὕμνων καὶ τὴ διόρθωση τῶν Συναξαρίων τῶν Μηναιῶν μὲ βάση τὸ Συναξαριστὴ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου¹¹¹.

Στὸ πολὺ σημαντικό ἔργο τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, τὸ ὁποῖο ἀξιοποιεῖ ἕως σήμερα ἡ Ἐκκλησία μας, ἀσκήθηκε καὶ ἀρνητικὴ κριτικὴ. Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας σημειώνει ὅτι «ὀφείλεται

110. Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, «Ἡ διόρθωση τῶν Μηναιῶν ἀπὸ τὸν Καισάριο Δαπόντε καὶ ἡ πατριαρχικὴ ἔκδοσή τους τὸ 1843», ὁ.π. Βλ. καὶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἔτη», ἐν *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθειᾳ* 12 (1887-1888) 357. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., 30 (1935) 85-86.

111. Π. Δ. ΣΤΡΑΤΗ, ὁ.π., σσ. 363-382. Πλήρη κατάλογο τῶν Σημειώσεων τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ στὰ δώδεκα Μηναιῶ μὲ ὁδηγὸ τὴν ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία ἔκδοσή των μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1959-1972, ὑπάρχει στὸ ἔργο Χ. ΘΕΜΕΛΗ († Μητρ. Μεσσηνίας), *Ἡ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1896 ἔκδοσις τῶν Μηναιῶν* (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Θεολογίας), Αθήναι 1976, σ. 41 ἔξ. Ὁ οἰκονόμος Γεώργιος Ρήγας γράφει γιὰ τὶς προσθήκες τοῦ Βαρθολομαίου στὰ Μηναιῶ: «Τοῦτο κατιδὼν ὁ διορθωτὴς τῶν Μηναιῶν ἀείμνηστος Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς ἀνεπλήρωσε τὰ κενά, παραθέσας Καθίσματα τῆς ἑορτῆς ἢ προεόρτια κατὰ τὰς προεορτίους ἢ μεθεόρτους ἡμέρας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν» (βλ. *Ζητήματα Τυπικοῦ* [Λειτουργικὰ Βλατάδων 2], Θεσσαλονίκη 2^η1999, σ. 141).

τιμὴ καὶ ἔπαινος» στο ἔργο τοῦ Βαρθολομαίου¹¹², ἀλλὰ τὸν ἐπικρίνει γιὰ τοὺς σολοικισμοὺς του¹¹³ καὶ τοῦ χρεώνει τὸ ὅτι οὐσιαστικὰ ἀκολούθησε τοὺς πρὶν ἀπὸ αὐτὸν διορθωτὲς «οἰκειούμενος ἑαυτῶ πᾶσαν τὴν δόξαν. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον ἀπαιτεῖ *suum cuique*. Ἀλλ' οὐδ' ἠδύνατο νὰ προέλθῃ τοιαύτη κολοσσιαία ἐργασία ἐξ ἑνὸς μόνον ἀνδρὸς καὶ ἐν τούτῳ βραχυτάτῳ χρόνῳ»¹¹⁴. Ὁ ἴδιος βεβαίως ἤθελε τὶς παρατηρήσεις τῶν ἐνδιαφερομένων γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ καὶ πίστευε ὅτι πρέπει νὰ ἐπανεκδοθοῦν τὰ Μηναῖα¹¹⁵. Γενικότερα, ὅπως σημειώνει ὁ Μανουὴλ Γεδεών, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη «ἡ μήτηρ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία παρ' ὅλας τὰς ἀντιξόας περιστάσεις οὐδέποτε ἐπαύσατο ἐπαγρυπνοῦσα καὶ κηδομένη τῆς ἀρτιότητος τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῶν ἱερῶν βιβλίων»¹¹⁶. Αὐτὸ φάνηκε καὶ ἀπὸ τὶς πρωτοβουλίες ποὺ πῆρε στὴ συνέχεια, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς δὲν εὐοδώθηκαν ὅπως θὰ ἔπρεπε¹¹⁷.

112. «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων...», ὁ.π., 30 (1935) 224.

113. Ὁ.π., σ. 221.

114. Ὁ.π., σ. 137. Ἀνάλογες κρίσεις κάνει καὶ ὁ Χρυσόστομος Θέμελης, ἐπισημαίνοντας ὅτι «διὰ τῆς διορθώσεως τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, ἐβελτιώθη μὲν τὸ κείμενον, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἔκδοσις αὕτη ὡς ἡ τελειότατη, διότι δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν διόρθωσιν πολλὰ χειρόγραφα, καὶ διότι ἡ διόρθωσις ἦτο ἔργον ἑνὸς μόνον ἀνθρώπου» (βλ. *Ἡ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1896 ἔκδοσις τῶν Μηναίων*, σ. 11). Ὁ μακαριστὸς Μητροπολίτης διορθώνει λάθη τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ, ἀλλὰ παραθέτει διορθώσεις καὶ ἄλλων (ὁ.π., σ. 15 ἐξ.).

115. *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, ἐν Βενετία 1843, σ. ιδ'.

116. «Πατριαρχικὴ μέριμνα περὶ τῆς ἐκδόσεως βιβλίων λειτουργικῶν», ἐν *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθειᾳ* 30 (1910) 405, 413. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., 30 (1935) 227. Π. Δ. ΣΠΡΑΤΗ, ὁ.π., σ. 383.

117. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., 30 (1935) 227-228: «Ἡ μήτηρ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία παρ' ὅλας τὰς ἀντιξόους περιστάσεις οὐδέποτε ἐπαύσατο ἐπαγρυπνοῦσα καὶ κηδομένη τῆς ἀρτιότητος τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῶν ἱερῶν βιβλίων. Ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ἀπὸ Λέρου καὶ Καλύμνου Ἀνθίμου Ζ', ὅστις ρέκτης ὦν

Τὸ θέμα τῶν λειτουργικῶν ἐκδόσεων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι πολὺ μεγάλο, δύσκολο καὶ ἀποκαλυπτικὸ τοῦ κλίματος καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ λαὸς τῆς. Ἀπὸ τῆ μιᾶ ἢ ἀδυναμία τῆς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς νὰ κατευθύνει τὶς ἐκδόσεις αὐτῆς¹¹⁸ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἐκ μέρους τῶν Λατίνων ἔλεγχος, ἀλλὰ καὶ ἡ προκατάληψή των κατὰ τῶν βυζαντινῶν κειμένων καὶ ὕμνων, ἀποδυνάμωσαν τὶς ὅποιες δυνατότητες γιὰ πιὸ ἐπιμελημένες ἐκδόσεις μὲ βάση τὶς ἀρχές τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων¹¹⁹. Ὑμνεῖται ἔτσι τὸ πεδίο ἐλεύθερο στὸν ἀνταγωνισμό ἢ καὶ τὴν ἄγνοια πολλῆς φορῆς τῶν σταμπαδούρων, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ἀλλὰ καὶ τῶν διορθωτῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τυπωθοῦν λάθη

ἐμερίμνησε καὶ περὶ τῶν γενικωτέρων τῆς Ἐκκλησίας πραγμάτων, ἐλήφθη ἀπόφασις περὶ συστηματικῆς καὶ γενικωτέρας διορθώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων. Ἡ διόρθωσις τοῦ Βαρθολομαίου ἀνεπλήρου μίαν προσωρινὴν ἀνάγκην».

118. Γ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, «Τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας», ἐν *Νέα Σιών* 26 (1931) 215: «Ἡ δὲ Μεγάλη Ἐκκλησία, ἣτις καθῆκον εἶχεν εὐθύς ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ν' ἀναλάβῃ αὐτὴ τὴν μέριμναν καὶ φροντίδα τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπῃ εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἄλλα παρὰ τὰ τῇ ἐγκρίσει αὐτῆς ἐκδιδόμενα βιβλία, ὡς ὀρθῶς πράττει ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία, ἣτις μόνον τὰ ἐν τῷ Βατικανῷ ἐκδιδόμενα λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὰ συμφώνως πρὸς ταῦτα ἑκασταχοῦ ἀνατυπούμενα καὶ ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἐπιθεωρούμενα καὶ ἐγκρινόμενα ἐπιτρέπει νὰ εἰσάγωνται εἰς τοὺς ἀνα τὰς πέντε ἡπείρους ναοὺς τοῦ δυτικοῦ δόγματος, ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία τότε ἀγωνιζομένη τὸν περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα οὔτε τὸν καιρὸν νὰ σκεφθῇ οὔτε τὰ μέσα νὰ ἐπιτελέσῃ τοιοῦτον ἔργον εἶχε. Κατὰ τοὺς μαύρους ἐκείνους τῆς δουλείας χρόνους οἱ μὲν πλείστοι τῶν λογίων τοῦ Ἑθνους ἀνδρῶν, οἵτινες καὶ νὰ ὑποδείξωσι τῇ Ἐκκλησίᾳ τὴν ἀνάγκην τοιοῦτου ἔργου καὶ νὰ ἐπιμεληθῶσιν ἐγκύρως τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ θὰ ἠδύναντο, κατέφευγον εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἄλλας τῆς Εὐρώπης χώρας, οἱ δ' ἀπομείναντες ἐν Ἑλλάδι καὶ τὸν πικρὸν ἄρτον τῆς δουλείας μετὰ τῶν ὁμοφύλων συντρώγοντες λόγοι ἐτράποντο εἰς τὸ διδασκαλικὸν ἔργον καὶ εἰς ἐκδόσεις ἄλλων ἀμφιβόλου χρησιμότητος τῶν πλείστων ἔργων, τὰ Μηναῖα δ' ὁμως ἢ τὴν Παρακλητικὴν οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν νὰ ἐκδώσῃ ἐφρόντισε».

119. Γ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 215.

αδιόρθωτα μέχρι σήμερα και να παρεισφρύσουν καινοτομίες αθεράπευτες μέχρι την εποχή μας. Ἐκτὸς τούτων «ἡ διάδοσις τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων –γράφει ὁ μακαριστὸς Καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης– ἐπιφέρει ἐνοποίησίν τινα καὶ περιορισμὸν τῶν κατὰ τόπους παραλλαγῶν, οὐχὶ σπανίως ὅμως πρὸς ζημίαν τῆς ὀρθῆς πράξεως»¹²⁰.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς ὅποιες ἀδυναμίες καὶ συνέπειες οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις καὶ διορθώσεις ὄλων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων σηματοδοτοῦν κάτι πολὺ σπουδαῖο· τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ συνέχιση τῆς παράδοσης καὶ τὴν ἐπιθυμία γιὰ λειτουργικὴ ἀγωγή τοῦ λαοῦ. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι στοὺς Προλόγους τῶν ἐν λόγῳ βιβλίων οἱ ἐκδότες ἀπευθύνονται «Πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους Χριστιανούς»¹²¹ καὶ «τοῖς ἀπανταχοῦ Ὀρθοδόξοις κληρικοῖς καὶ λαϊκοῖς ἐν Κυρίῳ χαίρειν»¹²². Δὲν δίνουν δηλαδὴ μόνο σημαντικὲς πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴ σπουδαιότητα αὐτῶν τῶν βιβλίων, ἀλλὰ ὅπως γράφει ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμέας καλλιεργοῦν τὴν εὐλάβεια καὶ ἀπεργάζονται «τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως, τῆς συνειδήσεώς τε καὶ τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς»¹²³.

3) Λειτουργικὲς καινοτομίες καὶ παρεμβάσεις

Μιλῆσαμε προηγουμένως γιὰ καινοτομίες οἱ ὁποῖες ἀπὸ ἄγνοια ἢ σκοπιμότητα ἢ καὶ ἀνάγκη πέρασαν στὰ λειτουργικὰ βιβλία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν συντομίᾳ ἀναφερόμαστε σὲ κάποιες ἀπ'

120. *Λειτουργικὴ (Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεις)*, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 59-60. Βλ. καὶ Δ. ΤΖΕΡΠΟΥ, *Λειτουργικὴ Ἀνανέωση. Δοκίμια λειτουργικῆς ἀγωγῆς κλήρου καὶ λαοῦ Α'*, ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθήνα 2001, σ. 17.

121. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Βενετία ἐν ἔτει 1854. Βλ. καὶ Χ. ΘΕΜΕΛΗ († Μητρο. Μεσσηνίας), *Ἡ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1896 ἔκδοσις τῶν Μηναιῶν*, σ. 7.

122. *Εἰρμολόγιον*, Βενετία ἐν ἔτει 1865. Βλ. καὶ Χ. ΘΕΜΕΛΗ († Μητρο. Μεσσηνίας), ὁ.π., σ. 8.

123. «Σχεδιάσμα περὶ τῶν λειτουργικῶν κειμένων», ἐν *Vizantinskij Vremeni* 1 (1894) 343.

αυτές, με πρώτη τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἐκ Χίου ἐκδότη καὶ διορθωτῆ λειτουργικῶν βιβλίων Γλυζώνιου νὰ συντάξει ἓνα νέο σύστημα εὗρεσης τοῦ Εὐαγγελίου τῶν Κυριακῶν καὶ ὅλου τοῦ ἔτους καὶ νὰ καθορίσει ποιὸ ἑωθινὸ διαβάζεται καὶ ποιὸς ἦχος ψάλλεται κάθε Κυριακῆ¹²⁴. Τὶς προτάσεις του τὶς δημοσίευσε στὸ Εὐαγγελιστάριο τοῦ 1588 μὲ 35 «Κανόνια» «μὲ βάση τὶς ἰσάριθμες δυνατότητες ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ἀπὸ 22 Μαρτίου μέχρι 25 Ἀπριλίου (κατὰ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο). Κατὰ περίπτωσιν βάζει ὅλες τὶς Κυριακὰς τοῦ ἔτους μὲ τὶς ἡμερομηνίες τους, τὸ ἑωθινὸ, τὸν ἦχο καὶ τὸ Εὐαγγέλιο. Σὲ ἰδιαίτερο πίνακα ἔβαλε σὲ δύο στήλες τὰ εὐαγγέλια καὶ τοὺς ἀποστόλους»¹²⁵. Δύο αἰῶνες ἀργότερα ὁ ἀπὸ τὴν Κάσο, πρωτοθυρωρὸς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας διάκονος Νεόφυτος προσπάθησε νὰ διορθώσει τὶς ἑλλείψεις τοῦ Γλυζώνιου καὶ στὰ «κανόνια» ἔβαλε «καὶ τὶς ἀρχὰς τῶν ἀποστολικῶν περικοπῶν»¹²⁶. Προστέθηκαν ἐπίσης «κανόνια» ὥστε νὰ καλύπτονται καὶ οἱ κατὰ τὸ νέο, Γρηγοριανὸ

124. Κ. Ν. ΣΑΘΑ, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων*, σ. 204: «Τῷ 1588 ἐξέδοτο τὸ Εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ προσήρτηται, Ἐὐαγγελιστάριον περιέχον τὴν τῶν Εὐαγγελιστῶν διαδοχὴν, πόθεν ἄρχονται καὶ ποῦ καταλήγουσιν, ἔτι δὲ καὶ κανόνας λε', οἷς εὐρίσκεται ἀείποτε τὸ Εὐαγγέλιον τῶν Κυριακῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἑωθινόν, καὶ ποιὸς ἦχος ψάλλεται ἐν ἐκάστη Κυριακῇ, καὶ ἕτερα ἀναγκαῖα περὶ τοῦ εὐρεῖν τὴν ἡμέραν τοῦ ἀγίου Πάσχα, καὶ Πασχάλιον διηλεκές, συντεθὲν καὶ ἐκδοθὲν παρ' ἐμοῦ Ἐμμανουὴλ τοῦ Γλυζώνιου, ἔπει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. *In Venezia, apresso di Missier Manoli Glinzoni, MDLXXXVIII*». Περὶ τοῦ Γλυζώνιου καὶ τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸ Εὐαγγελιστάριο ἔργου του βλ. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΛΗ, «Γλυζώνιος Ἐμμανουήλ», ἐν *Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ* 4 (1964) 567-568. Ι. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Εὐαγγελιστάριον» - «Εὐαγγελιάριον» - Εὐαγγέλιον», ἐν *Βιβλικές Μελέτες Δ'* [Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη 40], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 277-282. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ πατριαρχικὴ ἔκδοσις τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ 1904 καὶ ἡ ἀξία τῶν βυζαντινῶν ἐκλογαδίων», ἐν *Βιβλικές Μελέτες Γ'* [Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη 28], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 321-322.

125. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας*, τόμ. Ε', Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 2003, σ. 108.

126. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὁ.π., σ. 108.

ήμερολόγιο, πιθανές ημερομηνίες του Πάσχα έως την 8η Μαΐου. Ἐπειδὴ τὰ «κανόνια» αὐτὰ ἔχουν λάθη δημιουργοῦνται μέχρι σήμερα προβλήματα στοῦ θέματος τοῦ καθορισμοῦ τῶν περικοπῶν, παρὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν συγκεκριμένων λαθῶν. «Ἐτσι –σημειώνει ὁ Ἰωάννης Φουντούλης– τὰ σφάλματα κοντεύουν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἱερὰ παράδοση, ὁ Γλυζώνιος καὶ ὁ Νεόφυτος νὰ θεωρηθοῦν πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ λάθη τους νὰ πιστωθοῦν σ' αὐτούς»¹²⁷.

Μία δευτέρη καινοτομία ἄσχετη μὲ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση εἶναι ἡ ἐκ δυτικῶν λειτουργικῶν προτύπων διασωθεῖσα ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου στις πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις τοῦ Μ. Εὐχολογίου¹²⁸. «Τὰ νέα Εὐχολόγια –γράφει ὁ Θεόκλητος Καρατζάς– εἶναι σφαλτὰ καὶ τῶν γραικολατίνων σταμπαδούρων εὔρημα καὶ καινοτόμημα, καθὼς ἐποίησαν καὶ εἰς πᾶσαν τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ἄλλα εὐγαίνουν καὶ ἄλλα βάλλουν»¹²⁹.

Ὁ ἁγιασμός ἐπίσης τῶν σκευῶν καὶ τῶν εἰκόνων, ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη στοῦ ἐν χρήσει Εὐχολόγιο¹³⁰, ὡς πράξη εὐλαβείας ἢ κατὰ μίμηση τῆς καθιέ-

127. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὁ.π., σ. 108. Σχετικὰ μὲ τὰ λάθη τῶν κανονίων βλ. καὶ Γ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ, *Τάξεις τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν τῶν ἐτῶν 1956 καὶ 1957* (ἀντίστοιχα σσ. 3-11 καὶ 5-13).

128. Ὁ J. GOAR ἀναφέρει τίς ἐκδόσεις Βενετίας 1544, 1559, 1570 (βλ. *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, σ. 357). Ὁ Α. DMITRIEVSKIJ παραπέμπει στὴν ἐκδοση τοῦ 1555 (βλ. *Opisanie Liturgitseskich Rukopisej*, τόμ. II, Κίεβο 1901 (= ἀνατύπωση 1965, G. Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim), σ. 434. Ὁ π. Δ. Τζέρπος σὲ σχετικὴ μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου μελέτη του, διδακτορικὴ διατριβή, ἀξιοποιεῖ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ 1526. Βλ. *Ἡ ἀκολουθία τοῦ Νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατὰ τὰ χειρόγραφα εὐχολόγια τοῦ 14ου-16ου αἰ. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴ θεολογία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* [Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας-Λατρευολογήματα, 1], Ἀθήνα 2000.

129. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανονικολειτουργικὰ I*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 374, σημ. 16.

130. Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1972, σσ. 482-484· 486.

ρωσης τῶν ἀντιμινσίων στὰ πλαίσια τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ¹³¹, δὲν εἶναι ἄσχετος καὶ μὲ ἀντίστοιχα λατινικὰ λειτουργικὰ ἔθιμα. Ἡ διάδοση πάντως τῆς Ἀκολουθίας αὐτῆς στὰ ἔντυπα Εὐχολόγια ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο Goar¹³², πού καὶ αὐτὸς παρέλαβε τὴν πράξη αὐτὴ ἀπὸ τὸ πολὺ σπουδαῖο, ἀλλὰ οὐνιτικῆς κατεύθυνσης Ἀλλατιανὸ Εὐχολόγιο τοῦ 16ου αἰ.¹³³.

Ἡ φράση «Μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ...» πού ἐπισυνάπτεται στὸ «ἐκχυθὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν ὑπάρχει στὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα. Ἡ πρώτη μαρτυρία ἀναφέρεται τὸ 12ο αἰ. στὸ ἑλληνικὸ Εὐχολόγιο Grottaferrata Codex Arsenii. Προστέθηκε ἐπίσης ἀργότερα σὲ ἓνα χειρόγραφο τοῦ 15ου αἰ., σὲ περισσότερα τῶν 16ου, 17ου, 18ου αἰ. ἀλλὰ καὶ στίς πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις τοῦ Μ. Εὐχολογίου¹³⁴, ὅπως καὶ σὲ ἀρκετὲς μεμονωμένες φυλλάδες τῆς θείας Λειτουργίας¹³⁵. Τὸ «Μεταβαλὼν...» δὲν εἶναι στοιχεῖο τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, ἀλλὰ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη «προσθήκη τινὸς ἀμαθοῦς καὶ τολμηροῦ, ὅστις ἐναντιούμενος, ὡς φαίνεται, εἰς τοὺς Λατίνοισι, ἐπῆρε τὰ λόγια ταῦτα ἀπὸ τὴν Λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὰ

131. Π. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ (Ἀρχιμ., νῦν Μητροπ. Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβίας), *Τὸ Ἅγιον Μύρον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν πρᾶξιν τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 14], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 221. Γενικότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἱερῶν εἰκόνων καὶ ἱερῶν σκευῶν χρῆσις ἢ χρῆσις; Οἱ περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου», ὑπὸ ἔκδοσιν.

132. *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, σσ. 671-672.

133. G. A. ΙΟΑΝΝΙΔΗΣ, «La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberinus graecus 390», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 66 (2000) 335-372.

134. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας*, τόμ. Ε', σ. 255. Ν. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 183-185.

135. Ἐνδεικτικὰ ἀνὰ αἰῶνες ἀναφέρουμε τίς ἐξῆς ἐκδόσεις μὲ τὸ «Μεταβαλὼν» στὴ Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, 1526 (ἐν Ρώμῃ, ἔκδ. Δ. Δούκα. Εἶναι ἡ πρώτη ἔντυπος Λειτουργία), 1545, 1585, 1602, 1648, 1692, 1729, 1755, 1778, 1800, 1803, 1839, 1835.

ἔβαλεν εἰς τὴν Λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου»¹³⁶. Τὸ 17ο αἰ. μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Νίκωνα πέρασε καὶ στὴ λειτουργικὴ πράξη τῆς Ρωσίας¹³⁷. Σὲ κάθε ὅμως περίπτωση εἶναι μία καινοτομία ποὺ δημιουργεῖ τόσο συντακτικά, ὅσο καὶ θεολογικὰ ζητήματα στὸ κείμενο καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἐπίκληση τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου¹³⁸ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ τροπάριο «Κύριε ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα...» ποὺ προστέθηκε στὴν ἐπίκληση ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. καὶ στὰ ἔντυπα ἀπὸ τὸ 16ο αἰ.¹³⁹.

Ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας ὁ Λαυριώτης, στὴν περισπούδαστη μελέτη του γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Σιών*, μεταξὺ τῶν ἄλλων θίγει καὶ τὸ θέμα τῆς ἀπομίμησης στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση, ἕνα φαινόμενο ποὺ «ἔχει τὴν ἀρχὴ κυρίως μετὰ τὴν ἄλωση, ὀφειλομένην εἰς τὴν τῶν μοναχῶν νοστροπίαν καὶ δὴ τῶν Ἀγιορειτῶν, ὡς ἄγαν φιλεόρτων καὶ εὐλαβουμένων τοὺς πολιούχους αὐτῶν ἁγίους»¹⁴⁰. Ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὴν κατὰ μίμησιν τῶν παρακλητικῶν κανόνων καὶ τῶν χαιρετισμῶν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου

136. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον...*, Εἰσαγωγή Αρχιμ. ΕΙΡ. ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 349, ὑπόσημ. στὸν ιθ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου. Βλ. καὶ Δ. ΧΑΒΙΑΡΑ, Α'. *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς Δωρόθεον περὶ τῶν εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν προσθηκῶν*, ἐν Σύμῃ ἄνευ ἔτους, σσ. 170-174. Σ. Ν. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ (Διακόνου), «Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση κατὰ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Πάριον», Διπλωματικὴ Ἔργασία Εἰδίκευσης, Αθήνα 2000, σσ. 41-48.

137. Β. Β. ΠΕΤΣΑΤΝΟΒ, *Ἡ σύγχρονη τάξη τῆς θείας λειτουργίας στὴν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ρωσίᾳ Ἐκκλησία*, Διπλωματικὴ Ἔργασία, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 249-254.

138. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας*, τόμ. Ε', σ. 253.

139. Β. Β. ΠΕΤΣΑΤΝΟΒ, ὁ.π., 239-248. Δ. ΧΑΒΙΑΡΑ, Α'. *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς Δωρόθεον...*, σσ. 150-157. Σ. Ν. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ (Διακόνου), ὁ.π., σσ. 41-48. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., 33 (1938) 213 ἐξ. *Συμβολή*, Ἐπιθεώρησις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Τυπικοῦ 22 (Ἀθῆναι, Ἀπρ.-Ἰούν. 2008) 3-27.

140. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., 32 (1937) 679.

δημιουργία αντίστοιχων ύμνογραφημάτων για όλους τους αγίους, πρακτική που ισχύει και σήμερα. «Τὸ δὲ πρᾶγμα –γράφει– προухώρησε περαιτέρω. Οἱ νεώτεροι ἐβαρύνθησαν πλέον νὰ σταχυολογῶσι λέξεις, φράσεις καὶ τροπάρια, ἐνοσφίσαντο ὀλόκληρον τὴν ἀκολουθίαν ἐπιγράψαντες τὸ ἐαντῶν ὄνομα πρὸς διαιώνισιν καὶ ὑποπτον ἀθανασίαν»¹⁴¹.

Ἐκτὸς τούτων ἄλλα παραδείγματα ὅπως οἱ ἐκφράσεις «Κύριε Σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς», καὶ «ὑπὲρ τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν» ἀντικατέστησαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀντίστοιχες ὑπὲρ τῶν βασιλέων διατυπώσεις¹⁴². Σὲ Ὁρολόγιο τῆς Βενετίας τοῦ ἔτους 1789 καταγράφεται καὶ ἐντύπως ἡ στρεβλὴ καὶ ἀντιπατερικὴ ἄποψη περὶ συμμετοχῆς στὴ θεία κοινωνία «τρὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ»¹⁴³. Στὶς ἔντυπες φυλλάδες τῆς Λειτουργίας καὶ στὸ ἔντυπο Εὐχολόγιο παγιώθηκε ὁ ὅρος «μυστικῶς» πάνω ἀπὸ κάθε εὐχή, ἀκόμη καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ὀπισθάμβωνο ἢ ὁποῖα πάντοτε ἕως καὶ σήμερα λέγεται εἰς ἐπήκοον¹⁴⁴. «Ἔτσι

141. ΕΥΛ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων...», ὁ.π., 33 (1938) 61.

142. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Τὰ σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα*, τόμ. Β', Αθήνησι αὐζδ' (1872), σ. 604. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεῖαι Λειτουργίαι* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεύχος Γ'], Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 229-230.

143. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία*, σ. 205.

144. Γιὰ τὶς ἱστορικές, θεολογικές καὶ ποιμαντικές προϋποθέσεις τοῦ ἐνδιαφέροντος θέματος τοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας καὶ τὶς περὶ αὐτὸ διαμορφωθείσες δύο κυρίως τάσεις βλ. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια Η'-ΙΔ' αἰώνων*, ἐκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1997. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ Λατρείᾳ καὶ ἡ ἐκφώνησις τῶν εὐχῶν τῆς Λειτουργίας*, Αθήναι 1949. Ν. ΜΠΑΡΟΥΣΗ (Ἀρχιμ.), «Ἡ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας», ἐν *Α' Λειτουργικὸ Συνέδριον. Τὸ μεγαλεῖο τῆς θείας Λατρείας. Παράδοσις ἢ ἀνανέωσις*; 27 Φεβρ.-1 Μαρτ. 2002, *Θεοδρομία* 4 (Ἰαν.-Σεπτ. 2002) τεύχη 1-3, σσ. 156-200. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας παράδοσις καὶ οἱ σχετικὲς

προέκυψαν και οί κατά την περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ιδιωτικές προσευχές ἐντὸς τῆς θείας Λειτουργίας ἢ ἡ ἀντικατάσταση τῶν παραδεδομένων εὐχῶν μὲ ψαλμούς και τροπάρια εἰδικὰ γιὰ τὴν κάθε περίπτωση»¹⁴⁵.

Γενικότερα κατά τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας πέρα ἀπὸ τίς ἐπισημανθεῖσες καινοτομίες και προσθήκες στὰ λειτουργικὰ βιβλία ἔχουμε και ἄλλα φαινόμενα τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴ δοκιμασία ποὺ περνοῦσε ἡ Ἐκκλησία και ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς λειτουργικῆς ζωῆς. Ἀκόμη και ἡ ἴδρυση νέων ναῶν ἢ ἡ ἐπισκευὴ παλαιότερων δὲν ἦταν εὐκόλη ὑπόθεση: «ἤδη δὲ οὐδὲ διὰ κωδῶνων προσεκαλοῦντο οἱ πιστοὶ εἰς τὴν θείαν Λατρείαν, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς κρούσεως τῶν σημάντρων ἐκ ξύλου ἢ μετάλλου και τῆς φωνῆς τῶν κρακτῶν, τῶν κωδῶνων ἐπιτρεπομένων μόνον ἐν Ἀγίῳ Ὁρει και ταῖς νήσοις. Ἐπίσης ἔνεκα τοῦ ἐκ τῶν κρατοῦντων φόβου, ἐν καιρῷ νυκτὸς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐτελεῖτο ἡ θεία Λατρεία και τοῦτο ἄνευ πομπῆς και λιτανειῶν, μόνον δὲ ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα ἐτελεῖτο ἐλευθέρως»¹⁴⁶. Φαινόμενα ἐπίσης βεβήλωσης σκευῶν¹⁴⁷, διασκόρπισης λειψάνων, κατα-

ἀπόψεις τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου», ἐν *Θεολογία* 80 (Ιούλ.-Σεπτ. 2009) τευχ. 3, σσ. 71-92.

145. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ περὶ τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας παράδοση και οἱ σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου», ὅ.π., σ. 83. Κ. ΣΙΜΙĆ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας στὸν ἑλληνοφώνο χώρο κατά τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο* (Διπλωματικὴ Ἑργασία), σσ. 101-107.

146. ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΕΙΔΗ († Μητρ. Διδυμοτείχου), *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τόμ. τρίτος, *Νέα Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (1453-1908)*, Μέρος Α', *Ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος (1700)*, ἐν *Κωνσταντινουπόλει* 1912, σσ. 121-122.

147. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Τὰ σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα*, τόμ. Β', σ. 271: «Και ἦν ἰδεῖν ἄδε μὲν τὸ ποτήριον τῆς ζωῆς, και τὸ ἀρτοφόριον κυλιόμενον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐκεῖ δὲ τὸ ἱερὸν δισκάριον σφενδονιζόμενον και τὸν ἀστερίσκον, ἀλλαχοῦ δὲ τὴν ἀγίαν λόγχην και τὴν λαβίδα και τὸ μυροδόχον σκεῦος, και τὰ ἱερὰ καλύμματα συρόμενα κατά γῆς και καταπατούμενα· εἰ δὲ τι πάντῃ φαῦλον και ἄτιμον ἐκρίνετο παρ' αὐτοῖς, ὡς ὁ ἀγιώτατος σπόγγος και ἡ ἱερὰ μοῦσα, και εἰ τι παλαιὸν

πάτησης τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ θραύσης τῶν εἰκόνων¹⁴⁸ δὲν ἦταν ἄγνωστα· «*Ἐν τοῖς πενιχροῖς λοιπὸν ναοῖς ἐλάτρευον οἱ ὑπόδουλοι τὸν Θεὸν τῶν πατέρων αὐτῶν ἴστεναγμοῖς ἀλαλήτοις*», ἐκ τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως ἀρνούμενοι θάρρος καὶ παρηγορίαν»¹⁴⁹.

Ἄλλα γεγονότα μίας ἀρνητικῆς εἰκόνας ὅσον ἀφορᾷ τὴ Λατρεία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ὁ περιορισμὸς τῶν λιτανειῶν, ἡ μεταφορὰ σὲ πρωϊνὲς ὥρες ἀκολουθιῶν ποὺ τελοῦνται τὸ ἑσπέρας ὅπως ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων καὶ ὁ Ἑσπερινὸς τῆς Πεντηκοστῆς¹⁵⁰, ἡ γενίκευση στοὺς ἀρχιερεῖς τοῦ σάκκου ὡς λειτουργικοῦ ἀμφίου καὶ τῆς μίτρας¹⁵¹, ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου πολλὰ φορὲς ὄχι μὲ ἐμμελῆ ἀπαγγελία ἀλλὰ «*χύμα ἐπὶ τὸ προτεσταντικότερον*»¹⁵², προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες¹⁵³, ἡ ἀποδέσμευση τῶν μυστηρίων ἀπὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας¹⁵⁴ καὶ ἡ τέλεσή των ἔνεκα τοῦ φόβου στὰ σπίτια¹⁵⁵.

ἀντιμήσιον, καὶ καλύμματα δὲ καὶ φελόνια καὶ ἐπιτραχήλια πεπαλαιωμένα· ταῦτα πάντα λακτίζοντες οἱ περὶ τὸν Ἐφορον, ὡς ἄχρηστον ῥακίων καὶ σαρωμάτων ἐσμόν, ἀπεσκυβάλιζον μακρὰν τῆς σωρείας τῶν καταγεγραμμένων».

148. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΑ', *Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Γενικὴ ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, ἐπιμελεία Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐν Αθήναις 1954, σ. 148: «Τῷ 1701 ἐπὶ τῆς κατὰ τοῦ Σουλτάνου Μουσταφᾶ β' (1695-1703) στάσεως ὁ ὄχλος εἰσβαλὼν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον διεσκόρπισε τὰ ἅγια λείψανα, ἔχυσε τὸ ἅγιον μύρον, κατεπάτησε τὴν θείαν Εὐχαριστίαν, κατέθραυσε τὰς ἐκ τῆς παμμακαρίστου ψηφιδωτὰς εἰκόνας καὶ ἄλλας προὔξενησε ζημίας».*

149. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 172.

150. Σ. Ν. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ (Διακόνου), ὁ.π., σσ. 75-84.

151. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ ἐξέλιξη τῆς Λατρείας σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση», ἐν *Ἱστορία τῆς Ὀρθοδοξίας. Χριστιανικὴ γραμματεία, τέχνη, λατρεία στὴν πρώτη χιλιετία*, τόμ. 3, ἐκδ. Road, ἄνευ τόπου καὶ χρόνου, σσ. 413-414.

152. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, ὁ.π., σ. 465.

153. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία*, σσ. 159-160.

154. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ποὺ γιὰ διάφορους λόγους εἶχε δημιουργηθεῖ παλαιότερα καὶ ἀπλῶς τὴν ἐν λόγω περίοδο ἐγίνε καθεστῶς βλ. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας Λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυ-*

4) Λειτουργικές ξριδες κατά την περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (σύντομη ἀναφορά)

α) Ἡ πρώτη ξριδα πού δημιουργήθηκε κατά τὴν ἐν λόγω περίοδο καὶ δὴ στὸ Ἅγιον Ὅρος ἦταν περὶ τῆς Ἱερᾶς Προσκομιδῆς καὶ «περὶ τοῦ ποῖα εἶναι τὰ δεξιὰ τοῦ ἁγίου ἄρτου, ὅταν τὸ θέτη ὁ ἱερεὺς εἰς τὸ ἅγιον δισκάριον...»¹⁵⁶. Τὸ πρόβλημα ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἔντυπο Εὐχολόγιο πού ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1609 ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Πινέλλο¹⁵⁷. Στὸ Εὐχολόγιο αὐτό, ὅπως καὶ σὲ κείμενο τοῦ ἐκ Κρήτης καταγομένου πρώην ἡγουμένου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου Βενεδίκτου¹⁵⁸, διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι τὰ δεξιὰ τοῦ ἄμνου ὅπου τοποθετεῖται ἡ μερίδα τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων εἶναι τὸ μέρος τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ ἱερέα καθὼς αὐτὸς λειτουργώντας βλέπει πρὸς τὸ θυσιαστήριο.

Ἀπάντηση στὸ θέμα αὐτὸ ἔδωσε ὁ ἱερομόναχος Θεόκλητος, ἐκκλησιάρχης καὶ δομέστιχος τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων, ὑποστηρίζοντας ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον¹⁵⁹. Τὶς θέσεις του τὶς τεκμηριώνει στὴν προγενέστερη παράδοση, τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης¹⁶⁰, καὶ τὸν πρῶτο μεταβυζαντινὸ ἐρμηνευτὴ Ἰωάννη Ναθαναήλ¹⁶¹. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτό, στὸ ὁποῖο ἐνεπλάκη καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ γιὰ τὸ

στηρίων μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη ²2005. Γιὰ τὸ γάμο εἰδικότερα καὶ τὶς προσπάθειες τονισμοῦ τῆς σημασίας σύνδεσής του μὲ τὴ θεία Εὐχαριστία βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Γάμος καὶ θεία Λειτουργία. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴ θεολογία τῆς Λατρείας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 316-327.

155. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'.* Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία, Θεσσαλονίκη ³2000, σ. 33.

156. Χφ. Λαύρας Ω 28, φ. 1^α.

157. Χφ. Λαύρας Ω 28, φ. 27^α.

158. Χφ. Λαύρας Ω 28, φ. 2^α.

159. Χφ. Λαύρας Ω 28, φ. 16^α.

160. *Διάλογος ...*, ἡΓ' καὶ ἡΔ', PG 155, 280-281.

161. Χφ. Ἰβήρων 1460, φ. 5^τ.

όποιο υπάρχουν κείμενα σὲ χειρόγραφα¹⁶², ὁ ἱστορικὸς Φιλάρετος Βαφείδης γράφει: «Περὶ τὰ τέλη τῆς περιόδου ταύτης ἀνεφάνη καὶ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει συζήτησις τις περὶ τοῦ ποῖα τὰ δεξιὰ τοῦ προσκομιζόμενου ἁγίου ἄρτου ἐν τῇ ἱερᾷ προθέσει, ἐν οἷς δέον τίθεσθαι τὴν θεσπεσίαν μερίδα τῆς Θεοτόκου ἢ συζήτησις αὕτη μὴ ἔχουσα οὐσιώδη σημασίαν, προῦκάλεσεν ἔριδας καὶ φιλονεικίας μεταξὺ τῶν μοναχῶν τοῦ Ἄθωνος, ἄλλων μὲν διατεινομένων ὅτι δεξιὰ εἶναι τὰ πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ ἱερέως, ἄλλων δὲ κατὰ τὴν ὑστερογενῆ τοῦ Εὐχολογίου ὑποτύπωσιν, ὡς δεξιὰ θεωρούμενων τὸ πρὸς τὸ ἅγιον ποτήριον μέρος. Αἱ ἔριδες καὶ φιλονεικίαι ἐπὶ τοσοῦτον ἐπετείνοντο, ὥστε οἱ μοναχοὶ ἔγραψαν πρὸς τὸν Κωνσταντινούπολεως Παρθένιον τὸν Δ', ὅστις τὸ 1667 συνοδικῇ διαγνώμῃ ἀπαντῶν αὐτοῖς, ἀπαγορεύει μὲν τὸ προσέχειν τῇ ὀψιμαθεῖ καὶ ὑστερογενεῖ τῶν νέων εὐχολογιῶν ὑποτυπώσει περὶ τῶν δεξιῶν τοῦ ἁγίου ἄρτου, οὐχὶ κυρίως ὡς πλημμελεῖ, ἀλλ' αἰτία στάσεως καὶ σκανδάλου, ἐπιτάσσει δὲ ἔχεσθαι τῆς πρεσβυτέρας συνηθείας καὶ κατὰ τὴν παράδοσιν τὴν προσκομιδὴν ἐκτελεῖν»¹⁶³.

β) Ἐνα ἀκόμη ζήτημα ποὺ ἀπασχόλησε τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία κατὰ τὸ 17ο αἰ. ἦταν καὶ αὐτὸ τῆς περὶ μετουσίωσης ἢ μεταβολῆς τῶν τιμῶν δώρων κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ δὴ κατὰ τὴν

162. Λαύρας Ω 28, ιζ' αἰ. Ἰβήρων 1460, ιζ' αἰ. Ἰβήρων 403, ιη' αἰ. Καρκαλλοῦ 240, ιζ' αἰ. Ξηροποτάμου 99, ιζ' αἰ. Δοχειαρίου 110, ιζ' αἰ. Δοχειαρίου 122, ιζ' αἰ. κ.ἄ. Σὲ ἐπικείμενη μελέτη μας θὰ ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερα μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βάσει ὅλων τῶν σχετικῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων.

163. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων..., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1912, σ. 84. Βλ. καὶ Εὔλ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὁ.π., 33 (1938) 379-386, 425-432, 524-578. Κ. Ν. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Ὁ χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀθῆναι 1969, σ. 407. Α. Δ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ, Οἱ θεολογικὲς κατευθύνσεις τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Γ' (1713-1791) καὶ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του μὲ βάση τὴν ἐπιστολογραφία του, Λάρισα 2000, σσ. 147-148. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τὰ ἔργα τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης ὡς πηγὴ τῶν Νομοκανονικῶν Συλλογῶν τῆς Τουρκοκρατίας», ἐν Κανονικολειτουργικά I, σσ. 373-376. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, Ὁ Ἄθως, σσ. 150-152.

ἐπίκληση. Τὸ πρόβλημα δημιούργησε ἡ Ὁμολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἢ ὅποια ἔκανε δεκτὸ τὸν ὄρο *μετουσίωση*, προερχόμενο ἀπὸ τὴ Δύση, καὶ δὴ τὴ Λατινικὴ Ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274 ποῦ ἀποδίδεται στὸ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο. Ὁ ὄρος αὐτὸς θέτει σὲ ἀμφισβήτηση τὸ πραγματικὸν τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Γιὰ τὸ Λούκαρη τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου δὲν εἶναι ἐκεῖνο «ὅπερ ἐν τῷ μυστηρίῳ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁράται τε καὶ λαμβάνεται, ἀλλ' ὅπερ πνευματικῶς ἢ πίστις λαβοῦσα ἡμῖν παριστάνει τε καὶ χορηγεῖται»¹⁶⁴.

Ὁ ὄρος αὐτὸς ἔγινε δεκτὸς καὶ ἀπὸ Ὁρθοδόξους συγγραφεῖς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες, ἀλλὰ μὲ ἔννοια ποῦ δὲν θίγει τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων π.χ. γράφει: «Ἐτι τῇ 'μετουσίωσις' λέξει οὐ τὸν τρόπον πιστεύομεν δηλοῦσθαι, καθ' ὃν ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποιῶνται εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου ... ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, μετὰ τὸν ἀγιασμόν, οὐ τυπικῶς οὐδ' εἰκονικῶς, οὐδὲ χάριτι ὑπερβαλλούση, οὐδὲ τῇ κοινωνίᾳ ἢ τῇ παρουσίᾳ τῆς θεότητος μόνης τοῦ μονογενοῦς μεταβάλλεται εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, οὐδὲ συμβεβηκός τι τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἰς συμβεβηκός τι μεταποιεῖται, ἀλλ' ἀληθῶς καὶ πραγματικῶς καὶ οὐσιωδῶς γίνεται ὁ μὲν ἄρτος αὐτὸ τὸ ἀληθές τοῦ Κυρίου σῶμα, ὁ δ' οἶνος αὐτὸ τοῦ Κυρίου αἷμα»¹⁶⁵. Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος ἐπίσης σημειώνει ὅτι «ἐνταῦθα δὲ μεταβολὴ οὐσίας εἰς οὐσίαν γίνεται, ἢ δὴ καὶ προσφύεστατα μετουσίωσις λέγεται»¹⁶⁶.

164. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Β', Αθήναι 1953, σ. 648.

165. Ὁμολογία. Ὁρος ΙΖ' (τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις συνόδου τοῦ 1672), κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ι. Ε. ΜΕΣΟΛΩΡΑ, *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Αθήναι 1883, σ. 117 ἔξ.

166. Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, σ. 368. Βλ. καὶ Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, *Ἡ περὶ μετουσίωσης (transsubstantio) εὐχαριστιακῆ ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ἱε' αἰῶνος*, Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορίᾳ, Αθήναι 1977. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σύντομος ἀνασκόπησις τῆς περὶ μετουσίωσης διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας», ἐν *Κληρονομία* 12 (Δεκ. 1980) τεύχ. 2, σσ. 283-328. Ν. ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλίαν τῶν Κολλυβά-*

γ) Ἡ περὶ τῶν μνημοσύνων ἔριδα συνδέεται ἄμεσα μὲ τοὺς Κολλυβάδες οἱ ὅποιοι ταυτίσθηκαν μὲ τὴ φιλοκαλικὴ καὶ λειτουργικὴ ἀναγέννηση κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας¹⁶⁷. Στὴν ἀποψη ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ μοναχοὺς τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης (ἀπὸ τὸ 1754) ὅτι τὰ μνημόσυνα πρέπει νὰ τελοῦνται τὴν Κυριακῇ, ἀντέταξαν μὲ ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ἡμέρα τῶν μνημοσύνων εἶναι τὸ Σάββατο, ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποίαν «τὴν ἐπιτάφιο ἑορτὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία διαχρονικὰ καὶ κατὰ πᾶν Σάββατο τιμᾷ τοὺς μάρτυρες καὶ πενθεῖ τοὺς κεκοιμημένους»¹⁶⁸. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ποὺ ταλαιπώρησε τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τὴν Ἐκκλησία γενικότερα ἀντιμετωπίσθηκε συμβιβαστικὰ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο¹⁶⁹, ἀλλὰ στὴν πράξη ἕως σήμερα ἐν πολλοῖς ἰσχύει τὸ ἀντίθετο ἀπὸ αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπερμάχησαν οἱ Κολλυβάδες.

Ἀνάλογης σπουδαιότητος γιὰ τὴ λειτουργικὴ μας παράδοση καὶ τὴν εἰρήνευση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν καὶ ἡ περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως διαφωνία καὶ «ἑτεροδιδασκαλία», πάλι στὸ Ἅγιον Ὅρος, μὲ ἐμπλεκόμενους τοὺς Κολλυβάδες. Τὸ *Περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως* κείμενο τῶν Μακαρίου Νοταρᾶ καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε ἀνωνύμως τὸ ἔτος 1783, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἱεροδιακόνου Νεοφύτου Καυσοκαλυ-

δων, σσ. 60-68. Κ. ΣΙΜΙΣ, ὁ.π., σσ. 92-97. ΕΙ. Π. ΧΡΙΣΤΙΑΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Μετουσίωση ἢ μετουσία; Ἡ περὶ μεταβολῆς τῶν Τιμίων Δώρων διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου συνόδου τοῦ Ἰασίου (1642-1643), ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κανονικῆς παραδόσεως*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007.

167. Γ. ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ, *Παράδοσι καὶ ἀνανέωσι κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα. Ἡ περὶ τῶν κολλύβων ἔρις καὶ ὁ διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1994 (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Παράδοση καὶ πρόοδος στὴν Ὀρθοδοξία». Μελέτες ἀπὸ τὴν τρίτη διεπιστημονικὴ ἐκδήλωση), σσ. 175-187. Βλ. καὶ Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Λειτουργικὴ κίνησις τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως καὶ ἡ Ὀρθόδοξη Ἀνατολή», ἐν *Λειτουργικῆς Μελέτες* II, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 31-32.

168. Ν. ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, σ. 492.

βίτου *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, σχετίζονται καὶ δίδουν ἀκριβῶς ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα¹⁷⁰.

5) Ὑμνογραφία καὶ ἄλλες παράμετροι ἀνάδειξης τῆς θείας Λατρείας

Τόσο στὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅσο καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο ἀναπτύχθηκε τὰ μέγιστα ἡ ὑμνογραφία στὰ βήματα προφανῶς παλαιῶν προτύπων. Ἀπὸ τοὺς πρώτους αὐτοὺς νεότερους ὑμνογράφους εἶναι ὁ Πατριάρχης Κων/λεως Γεννάδιος, ὁ ὁποῖος συνέταξε ἕμμετρος εὐχές καὶ τρεῖς κανόνες, **α)** εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν¹⁷¹, **β)** Παράκληση ὑπὲρ σωτηρίας τῆς Πελοποννήσου καὶ **γ)** Ὑμνο εἰς τὸν Θεὸν μετὰ δεήσεως¹⁷². Ὁ Ζακύνθιος ἐπίσης μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος «*θεολόγος διακεκριμένος καὶ καθόλου εἰς τῶν ἐπιφανεστέρων ἐπὶ Τουρκοκρατίας λογίων*»¹⁷³ συνέγραψε κανόνες στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων, ἀλλὰ καὶ σὲ διαφόρους ἀγίους¹⁷⁴.

169. Χ. Σ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν 11^ο αἰῶνα*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης [παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969. Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, *Ὁ Ἄθως*, σσ. 152-156.

170. Γιὰ τὴν πατρότητα καὶ σχέση αὐτῶν τῶν κεimένων βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 315-318. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία*, σ. 206, σχ. 137. Κ. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ, *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικὸ του ἔργο*, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1998, σσ. 177-191.

171. Γενικότερα περὶ τοῦ θέματος τῆς προβολῆς τῆς μνήμης τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «*Μαρτυρίες περὶ τῆς μνήμης τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὸ Ἅγιον Ὅρος*», ἐν *Κληρονομία* 28 (1996), Ἀνάτυπον, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 9-30. π. Β. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία*, σσ. 306-326.

172. Θ. Ν. ΖΗΣΗ, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος-Συγγράμματα-Διδασκαλία* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30], Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 329-333.

173. *Νέος Ἐλληνομνήμων* 13 (1916) 56.

174. ΕΥΤ. ΣΑΡΜΑΝΗ (Ἀρχιμ.), «*Κριτικὴ ἔκδοσις κανόνων τῶν Χριστουγέννων συντεθέντων ὑπὸ Παχωμίου Ρουσάνου*», ἐν *Θεολογία* 66 (Ἀπρ.-Ἰούν.

Ὁ Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Κρηῆτες ὕμνογράφοι ὅπως οἱ Μελέτιος Βλαστός, Ἰωάννης ἱερεὺς, Μελέτιος Πηγὰς, Γεώργιος Παπαδόπουλος κ.ἄ.¹⁷⁵ τιμοῦν τὴν πνευματικὴ προσφορὰ τῶν λογίων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ ἴδιο καὶ ὕμνογράφοι ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Ἀγράφων, ὅπως οἱ Ἀναστάσιος ὁ Γόρδιος, Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ κ.ἄ. προβάλλουν τὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία μὲ ὕμνους γιὰ παλαιοὺς ἀγίους, ἀλλὰ καὶ νεομάρτυρες¹⁷⁶. Νικόλαος ὁ Μαλαξὸς¹⁷⁷, Καισάριος Δαπόντε¹⁷⁸ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων¹⁷⁹ εἶναι τρεῖς ἀκόμη ἀξιόλογοι δημιουργοὶ ὕμνων αὐτῆς τῆς περιόδου.

Ἀπὸ τοὺς ἀγιορεῖτες ὕμνογράφους ὡς παλαιότερος –γράφει ὁ καθηγητὴς Π. Πάσχος– «θὰ μποροῦσε νὰ λογισθεῖ ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Γραικὸς († 21 Ἰαν. 1556), ὁ πολὺτλας μάρτυς, ποὺ ἄφησε τὸν Ἄθω κάνοντας ὑπακοή

1995) τεῦχ. 2, σσ. 275-329. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀκολουθία τῶν ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντων ὁσίων Πατέρων ὑπὸ Παχωμίου Ρουσάνου συντεθεισα», ἐν *Θεολογία* 68 (Ἰαν.-Ἰούν. 1997) τεύχη 1-2, σσ. 265-283. Βλ. καὶ Εὔλ. ΚΟΥΡΙΛΛΑ, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ...», ὅ.π., 31 (1936) 739-744 καὶ 32 (1937) 153-154.

175. Δ. Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, *Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἰωάννινα 1983. Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Κρηῆτες μεταβυζαντινοὶ ὕμνογράφοι», ἐν *Ἀριάδνη* 1 (1983) 236-271.

176. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, «Μεταβυζαντινοὶ ὕμνογράφοι ἐξ Ἀγράφων (17ος-19ος αἰ.)», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς. Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας* 10 (2005) 99-129.

177. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς καὶ τὸ ὕμνογραφικὸ του ἔργο*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2002. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου (1505-1587) ἐν Κρήτῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ὕμνογραφικόν του ἔργον», ἐν *Ἀμάλθεια*. Τόμος (1977) 195-204.

178. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, *Ἡ αὐτόγραφη νεομαρτυρολογικὴ Συλλογὴ τοῦ μοναχοῦ Καισαρίου Δαπόντε...*, σσ. 19*-29*.

179. Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, «Τὰ ὕμνολογικὰ τοῦ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων», ἐν *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 25 Μαΐου 1996), Ἀθῆναι 1998, σσ. 165-186.

καὶ πῆγε νὰ 'φωτίσῃ' τοὺς Ρώσους»¹⁸⁰. Ἄλλοι ἀξιόλογοι ποιητὲς ἀπὸ τὴν Ἀθωνικὴ πολιτεία εἶναι οἱ Κύριλλος μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη καὶ Προηγούμενος Λαυριώτης, ὁ Συμεών-Συνέσιος ποὺ συνέταξε τὶς ἀκολουθίες τοῦ ἁγίου Μοδέστου, ἁγίου Γοβδελαῖ καὶ ὀσιομάρτυρος Θεοφάνους, Νήφων ὁ μοναχὸς ὁ Ἰβηροσκητιώτης¹⁸¹, ὁ Ἀντώνιος Νεασκητιώτης¹⁸², Ἰάκωβος Νεασκητιώτης¹⁸³ καὶ ἀναμφίβολα οἱ Κολλυβάδες Μακάριος ὁ Νοταράς, Ἀθανάσιος Πάριος, Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καὶ Χριστόφορος Προδρομίτης¹⁸⁴.

Στὴν ἀθωνικὴ πολιτεία αὐτὴν τὴν περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περὶ τὴν ὕμνογραφία δραστηριότητα, συμβαίνουν καὶ ἄλλα πολὺ σημαντικὰ καὶ ἐνδιαφέροντα ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεία Λατρεία. Μὲ τὸ Ἅγιον Ὅρος π.χ. ἔχει ταυτισθεῖ ἡ *Διάταξις τῆς θείας Λειτουργίας* τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου καθόσον αὐτὴ γράφτηκε πρὶν τὸ 1346, περίοδο κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἅγιος Φιλόθεος ἦταν ἡγούμενος στὴ Λαύρα. Ἡ *Διάταξη* αὐτὴ ἀποτυπώνει τὴν ἀκριβὴ πράξη σχετικὰ μὲ τὴ θεία Λειτουργία καὶ ἕως σήμερα μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση καὶ τὸν ὁδηγὸ

180. «Ὑμνογραφία καὶ ὕμνογράφοι στὸ Ἅγιον Ὅρος», ἐν *Ἅγιον Ὅρος. Φύση-Λατρεία-Τέχνη*, Α' τόμος [Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους], Θεσσαλονίκη 2001, σ. 207.

181. ΠΑΤΑΠΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΤΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, «Ὁ ἄγιορείτης ὕμνογράφος Νήφων Ἰβηροσκητιώτης (περ. 1830-1904) καὶ οἱ χαιρετιστήριοι οἴκοι του πρὸς τοὺς ἁγίους Ἀντώνιο καὶ Ἀθανάσιο, Ἀρχιεπίσκοπο Ἀλεξανδρείας, τοὺς μεγάλους», ἐν *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* ΟΕ (2004) 7-33.

182. ΠΑΤΑΠΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, «Ἡ πανηγυρικὴ ἀκολουθία τῶν ἁγίων μακαρίων καὶ οἱ ἄγιορεῖτες ὕμνογράφοι Χριστοφόρος Προδρομίτης καὶ Ἀντώνιος Νεασκητιώτης» ἐν *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* ΟΔ (2003) 9-39. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οἱ ἄγιορεῖτες ὕμνογράφοι Χριστοφόρος Προδρομίτης καὶ Ἀντώνιος Νεασκητιώτης», ἐν *Πρωτᾶτον*, τεύχ. 92 (2003) 152-164.

183. Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, «Ὑμνογραφία καὶ ὕμνογράφοι στὸ Ἅγιον Ὅρος», ὁ.π., σσ. 205-222.

184. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, *Τὸ ὕμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.

για τη διευθέτηση ἀρκετῶν ζητημάτων πού στήν πορεία τοῦ χρόνου εἶχαν ἄλλην ἐξέλιξη¹⁸⁵.

Ἐνα ἄλλο ἐπίσης *Ἀνθολόγιο* τῆς περιόδου τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὁ *Θηκαρᾶς* πού μέσα ἀπό τὸ *Ὡρολόγιο* τῆς ἀσκητικῆς ἀκολουθίας καὶ τὰ ἄλλα κείμενα ὑπεραμύνεται τῆς ἐνότητας τῆς κοινῆς καὶ τῆς κατ' ἰδίαν προσευχῆς καὶ ὑμνεῖ τὴν παναγία Τριάδα, εὔρε εὐρεία διάδοση στὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς 16ο καὶ 17ο αἰῶνες¹⁸⁶. Σὲ Προσευχητάρια δὲ τοῦ 18ου αἰ., ὅπως π.χ. αὐτὸ τοῦ παπᾶ Ἰωνᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτη¹⁸⁷ μνημονεύονται ὀρισμένες εὐχές ἀπὸ τὸ μεσονυκτικὸ τοῦ Ὡρολογίου τοῦ *Θηκαρᾶ*, ἀλλὰ καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ Ὡρολογίου¹⁸⁸. Λεπτομερῆς περιγραφή τῆς λειτουργικῆς ζωῆς στὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ δὴ κατὰ τὸν 18ο αἰ. δίδεται ἀπὸ τὸν Βασίλι Γκρηγκόροβιτς Μπάρσκι στὰ προσφάτως ἐκδοθέντα σχετικὰ κείμενά του¹⁸⁹.

185. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἡ Ἰδιάταξις τῆς θείας Λειτουργίας» τοῦ ἀγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου», ἐν *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλοθέου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14-16 Νοεμβρίου 1983)*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 101-114. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. ιε'-ιζ'.

186. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ παράδοση τῆς κοινῆς καὶ τῆς κατ' ἰδίαν προσευχῆς, μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ Ὡρολόγιο τοῦ Θηκαρᾶ*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 309-316.

187. ΠΑΤΑΠΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἰωνᾶς ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ὁ Βίος καὶ τὰ ἔργα μιᾶς μορφῆς τοῦ 18ου αἰ.*, Ἅγιον Ὄρος 1999. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀσκησις καὶ λογίωσις στὴ Σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», ἐν *Παρνασσός Ν* (2008) 122-130. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀγιασμένες Μορφές τῶν Καυσοκαλυβίων. Ἀπὸ τὸν ὅσιο Μάξιμο ὡς τὸν Γέροντα Πορφύριον*, Ἅγιον Ὄρος 2007, σσ. 105-114.

188. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὁ.π., σ. 314.

189. *Τὰ θαυμαστὰ Μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω*, τὰ παρουσιάζει καὶ τὰ σχολιάζει ἐδῶ ὁ Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιάος, ἐκδ. «Ἄγιορειτικὴ Φωτοθήκη-Reprotife», Θεσσαλονίκη 1998. Βλ. καὶ *Τὰ ταξίδια του στὸ Ἅγιον Ὄρος 1725-1726, 1744-1745*, μὲ τὴν φροντίδα καὶ τὰ σχόλια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Παύλου Μυλωνᾶ, Ἄγιορειτικὴ Ἑστία – Μουσεῖο Μπενάκη, Θεσσαλονίκη 2009.

β) Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ κειμένου θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὴ σημασία τῶν νομοκανονικῶν συλλογῶν γιὰ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ «*Νομοκάνων*» π.χ. τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ¹⁹⁰ καὶ τὸ «*Νομοκάνονον*» τοῦ μοναχοῦ ἀπὸ τὰ Καυσοκαλύβια Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Βυζαντίου¹⁹¹ εἶναι δύο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ὅπου μὲ βάση παραδοσιακὸ ὕλικὸ καὶ τὸ λειτουργικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης δίδονται ἀπαντήσεις σὲ πρακτικὰ κυρίως περὶ τὴν θεία Λατρεία ζητήματα, ὅπως π.χ. περὶ τῶν μερίδων τῆς θείας Λειτουργίας, περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ λειτουργεῖ ὁ ἱερεὺς, περὶ τῶν μοναχῶν, περὶ λειψάνων, περὶ ἀναδόχων στὸ βάπτισμα, περὶ συμμετοχῆς στὴ θεία Εὐχαριστία κ.ἄ.¹⁹² Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, σὲ κάποιες νομοκανονικὲς συλλογὲς περιέχονται «*ἀλλόκοτα τινα καὶ ἐσφαλμένα*»¹⁹³, ἀπόψεις δηλαδὴ καὶ διδασκαλίες ἀντίθετες μὲ τὴν περὶ συχνῆς μεταλήψεως παράδοση.

γ) Τέλος, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, σημαντικὲς προσωπικότητες ὅπως οἱ Μελέτιος Πηγᾶς, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, Ἡλίας Μηνιάτης καὶ ἄλλοι καλλιεργοῦν τὴ ρητορικὴ τέχνη καὶ μέσα ἀπὸ τὸν κηρυκτικὸ λόγον ἐμπνέουν στὸν ὑπόδουλο λαὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ τὴν ἀναστασίμη ἐλπίδα. Τὸ κήρυγμα «*Ὑπὸ ἀρχιερέων καὶ ἱερέων, –γράφει ὁ Μανουὴλ Γεδεῶν– ὑπὸ ἱεροδιακόνων καὶ μοναχῶν ἐγένετο κατὰ Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς, ἀπὸ τῶν μέσων τῆς ΙΣΤ' ἑκατονταετηρίδος φανέντων βιβλίων περιεχόντων διδαχὰς, βραδύτερον δὲ μεταφραζομένων καὶ λόγων ἁγίων Πατέρων, ἀπὸ δὲ τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος συνταχθέντων καὶ δοκιμίων ὀδηγητικῶν πρὸς χρῆσιν τῶν τοῦ Θεοῦ λόγου κηρύκων. Τούτων τοὺς δια-*

190. Περὶ αὐτοῦ βλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, Ἀθήναι 1916. Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, Μ. Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Σ. Ν. ΤΡΩΪΑΝΝΟΥ, «*Μανουὴλ Μαλαξοῦ Νομοκάνων*», ἐν Ἀθήναις 1972 (ἀνάτυπον).

191. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1999.

192. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, «*Τὰ ἔργα τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης ὡς πηγὴ τῶν Νομοκανονικῶν Συλλογῶν τῆς Τουρκοκρατίας*», ὁ.π., σσ. 367-398.

193. *Πηδάλιον...*, σ. ιβ'. Βλ. καὶ Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτ/ρου), *Μεθοδολογικὰ πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίω ζωννύμενοι*, σσ. 205-206.

κρινομένους ἀνηγόρευεν ἡ Μ. Ἐκκλησία ἱεροκήρυκας τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν, ἡ ἱεροκήρυκας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, τιμὰς αὐτοῖς προτιθεῖσα, ἀρετῆς ἄθλα μέγιστα, ἐπὶ τῷ πολιτεύεσθαι καὶ ἄνδρας ἀρίστους»¹⁹⁴. Ἀποτέλεσμα βεβαίως αὐτῆς τῆς κηρυκτικῆς δραστηριότη-
τας ἦταν νὰ διαμορφωθεῖ ἀξιόλογη περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ Γραμματεία μὲ σημαντικὰ ἐγχειρίδια Ρητορικῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ρητορικῆς¹⁹⁵.

Ἐπίλογος

Ἀπὸ ὅσα περὶ τοῦ θέματός μας μελετήσαμε καὶ ἐντρυφήσαμε ἔγινε πιστεύουμε ἀντιληπτὸ ὅτι κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τῆς δουλείας ἡ θεία Λατρεία ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ὀρθόδοξου λαοῦ· «Οἱ πιστοὶ συγκρατοῦνται εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τῶν μὲ τὴν Λατρείαν»¹⁹⁶. Συνεχίσθηκε ἡ βυζαντινὴ παράδοση μέσα ἀπὸ τὰ νέα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα. Τὰ θεολογικὰ ρεύματα ἀποτυπώνονται καὶ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα αὐτά, ἀλλὰ καὶ στίς πρῶτες ἐντυπες λειτουργικῆς ἐκδόσεις. Ἡ Λατρεία ἐνοποιεῖται μὲ τὰ νέα λειτουργικὰ ἐντυπα, παρατηροῦνται καινοτομίες στὴ λειτουργικὴ τάξη καὶ μέσα ἀπὸ τὶς λειτουργικῆς ἔριδες ἀναζητοῦνται τὰ ὀρθόδοξα πρότυπα.

194. «Τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν κάτω χρόνων», ἐν *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθειᾳ* 8 (1888) 186-188, 192-203. Βλ. καὶ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΕΙΔΗ († Μητρο. Διδυμοτείχου), ὁ.π., σ. 122.

195. Δ. Α. ΚΟΥΚΟΥΡΑ, *Ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ. Διαχρονικὴ Μελέτη*, ἐκδ. Π. Πουρναρῶ, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 317-339. Βλ. καὶ Κ. Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑ, *Ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορία διατριβή, Ἀθῆναι 1957. Γ. Ε. ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ, *Ἡ Ὁρθόδοξη Κηρυκτικὴ Γραμματεία κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ. Οἱ ἐντυπες Συλλογές*, Θεσσαλονίκη 2001.

196. Ι. Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Αἱ Ἐνορίαι τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ιη' αἰῶνος», ἐν *Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς* 22 (1977) 19. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α' Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία*, σ. 33: «Ἡ χριστιανικὴ πίστις συντηρήθηκε μὲ τὴ θεία Λατρεία, τῆς ὁποίας ἡ ἄσκηση ἔμεινε ἐλεύθερη, παρὰ τὶς ποικίλες ἄλλες ἐξωτερικῆς καταπιέσεις».

Μὲ τὴ νέα ὑμνογραφικὴ παραγωγὴ ἀναδεικνύεται ἡ τιμὴ τῶν νεομαρτύρων, στὸ Ἅγιον Ὄρος διασώζεται ἡ ἀuthεντικὴ λειτουργικὴ πράξις καὶ ἐπιβιώνουν παλαιότερα προσευχητικὰ πρότυπα, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ὁρολογίου τοῦ Θεκαῤῥᾶ. Οἱ νομοκανονικὲς συλλογὲς ἔχουν τὸ δικό τους ρόλο στὴ διατήρησις τῆς λειτουργικῆς τάξεως καὶ τὰ ἐγχειρίδια ρητορικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς προβάλλουν τὴ διαχρονικότητα τῆς ὁμιλητικῆς παραγωγῆς, συμβάλλοντας τὰ μέγιστα στὴν ἐθνικὴ ἀφύπνισις καὶ τὸν πνευματικὸν στηριγμὸν τοῦ ὑπόδουλου τότε γένους μας.